

"Київське Братство"

Україна

FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG

Мирослав Попович

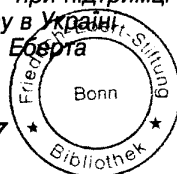
Myroslav Popovych

Європа - Україна праві і ліві

Європа - Україна
праві і ліві

Видання здійснене Центром громадянської
просвіти "Київське братство" при підтримці
Бюро по співробітництву в Україні
Фонду імені Фрідріха Еберта

A 98 - 08420 Київ 1997

Нова розвідка відомого вченого члена-кореспондента НАН України Мирослава Поповича являє собою спробу оцінки сучасної геополітичної ситуації з соціал-демократичних позицій та аналізу співвідношення лівих і правих ідеологій в українському і загальноєвропейському контексті.

Розрахована на фахівців в галузі суспільних наук, викладачів, студентів, широке коло читачів.

Ця книжечка містить спробу описати і зрозуміти деякі глобальні проблеми сучасної політики. Власне, так чи інакше з різних позицій вони добре описані і пояснені. Йдеться про оцінку їх з лівої, соціал-демократичної позиції, при цьому виходячи з українських національних інтересів.

Згадка про ліві позиції може викликати у політика того невизначеного гатунку, який сьогодні називається "демократ", приступ гніву. Українська преса різних напрямків одностайно відносить до "лівих партій" комуністів, соціалістів і "аграріїв" (кожоспну партію), їх опонентів називаючи "демократами" або "правими", в кращому випадку "центром". Для європейців ототожнення демократизму з правизною принаймні дивне, а в згаданих партіях — консервативних комуністичних пережитках тоталітарного минулого — Європа знайшла б мало спільного із своїми лівими. Звичайно, не йдеться про печерно-консервативну марксистсько-ленінську "ліву". Ліва і соціалістична позиція мається на увазі в європейському розумінні.

Оцінки політичних позицій і перспектив західних лівих, поширені в нашому середовищі, дивовижно поверхові. Добрим тоном стало повторення найконсервативніших і найправіших оцінок, яких соромляться на Заході люди поміркованих орієнтацій. Майже аксіомою стало уявлення про історичний крах на Заході соціалізму як політичної течії. Це ні на чому не ґрунтується. Протягом ХХ століття і до нашого часу соціалізм є активним учасником усіх європейських процесів. Не будемо забувати, що соціал-демократія Німеччини є серйозним суперником правлячого блоку, що консерватори в Англії ледве тримаються завдяки голосам таких ультраправих, як ольстерські

протестанти, що у Франції президентом чотирнадцять років був соціаліст, що в Іспанії соціалісти правили тринадцять років і зберегли сильні позиції і після поразки, що в Італії переміг "оливковий блок", серцевину якого становить соціалістична партія, що, нарешті, в Греції, Португалії і в країнах Скандинавії політична перевага соціалістів безсумнівна.

Ризикуючи бути дещо несерйозно потрактованим, процитую Мануеля Васкеса Монтальбана, відомого як "лівий інтелектуал, що не покався". Монтальбан вивразив "непокаянні" ліві умонастрої таким чином: "Огляд планети мав" (Париж, 1995). Пояснює він метафору Землі як "планети мав" (пригадуємо відомий фантастичний роман Буля) таким чином: "Ядерної війни не було, але ми пізнали третю світову війну, холодну війну, і сьогодні бринить в наших вухах настирлива повчання: викінчений раціоналізм зв'язує як пуповина французьку і радянську революції, і тому ми змушені спокитувати всі утопії і всі химери і жити на планеті мав, упокорених і винуватих, де по видимості висушено моря крові, пролитої ліберало-капіталістичною цивілізацією, яка сьогодні зайнята тим, щоб вкрити землю гамбургерами і смаженими кентукійськими курчатами, що їх розвозять продавці в блакитних шоломах ООН. Взяти на себе такий песимістичний та цинічний висновок означало б змиритися з самогубством кращих з-посеред нас... Запитаймо у політиків, у інтелектуалів, у всіх, хто відповідає за теорію і практику цієї зоологічної ери: що ви зробили з образу демократії?"

Ну, може, не варто так категорично. Але прагнення жити з перспективою свободи, справедливості і солідарності, не вдовольняючись "найбільш безпосередніми, найбільш передбачуваними солодкавими планами" (Монтальбан), так само живуче, як і консерватизм. Не так давно російський переклад американського філософа Френсіса Фукуями, що обстоює ідею "ліберально-капіталістичного" кінця історії, боляче вразив наші еволюціоністські інстинкти. Позиція такого типу по

суті є іншим формулюванням ідеї мети історичного розвитку, так до болю знайомою нам з епохи марксизму-ленінізму. Гобсбоум іронізував з цього приводу: "Сьогодні силують маси зупинитися у вічному тепер". Очевидно, що "вічне тепер" — така ж ілюзія, як і "світле майбутнє".

Я хотів би не просто порівняти європейські реалії з нашими, не просто полянути на нашу політичну дійсність, наскільки це можливо, "з Заходу", але й показати спільність чи хоча б схожість політичних процесів по обидва боки колишньої "залізної завіси". Звичайно, аналогії не визначають політичних рішень, але все ж вони дозволяють краще зрозуміти нашу дійсність, а цього нам усім так бракує.

Автор висловлює свою особисту точку зору, керуючись певними симпатіями і уподобаннями, але прагнувши чесно спиратися тільки на перевірені істини. Інколи професійні зацікавленості беруть верх, і тоді текст заносить кудись у філософію. Автор опиняється в жанрі суміші суцього опису, роздумів вголос і політичної публіцистики, близькому до стилю радіопрограми "Філософський щоденник". З тією різницею, що в тій (не з моєї вини загублій) радіопрограмі я намагався, наскільки це було можливо, триматися над політикою на загальногуманістичних позиціях.

Зрештою, вийшло щось невизначене. Почасти щоденник, бо писалося чи обдумувалося головним чином під час зарубіжних поїздок з професійними цілями. Почасти книжка, бо вимагало серйозного вивчення різних джерел. Почасти політична публіцистика. Залишається сподіватися, що знайдуться читачі, яким байдужий жанр і літературні чесноти і яких просто непокоять ті ж питання, що й мене.

СОЦІАЛІСТИЧНА ПОЗИЦІЯ СЬОГОДНІ

Передусім, очевидно, слід ясніше сформулювати ту точку зору, яку я називаю соціалістичною в західному розумінні слова. (Тут я використаю текст статті, опублікованої мною в журналі "Громадянин").

Специфічно "радянське" значення слова "соціалізм" — рух, спрямований на перетворення знарядь і засобів виробництва на загальнонародну власність — справедливо тільки для деяких течій і певних епох. Наприклад, засновник європейського соціалізму XIX ст. Сен-Сімон зовсім обходив питання про приватну чи спільну власність. Для нього головне було — рівність можливостей для людей із усіх соціальних верств, умови для безперешкодного розкриття всіх талантів людини незалежно від "випадковості народження". Уже перші соціалісти-утопісти XIX ст. після Сен-Сімона бачать основну перешкоду для такої рівності в інституті приватної власності. Але і в кінці XIX ст. в широкому слововжитку слово "соціаліст" означало не прихильника колективних форм власності, а передусім просто людину, яка захищає бідних, бореться проти соціальної несправедливості. Для людей забезпечених, які вже тоді в Європі становили чи не половину суспільства, це слово було швидше лайливим, у бідноти воно нерідко асоціювалося із спогадами про справедливих розбійників типу Робін Гуда, у політиків та інтелігенції все частіше — з вченням Карла Маркса; але навіть в соціалістичному "другому" Інтернаціоналі марксизм не мав монополії. Давно змінилися погляди на приватну власність в партіях сучасного Соціалістичного Інтернаціоналу.

Незмінним залишилося ставлення до соціальної несправедливості в усіх її проявах. Підкреслюючи слово "соціальний", я маю на увазі специфічну для соціалізму і тільки для нього увагу до тих перешкод для здійснення гасел загального добробуту, національного суверенітету,

прав і невідчужуваних свобод особи, які виникають із фактичної нерівності різних соціальних груп. Якщо члени певної соціальної групи в силу її фактичного становища, — скажімо, внаслідок порівняної бідності, але, можливо, і інших обставин, наприклад, станових чи кастових, національних чи расових передсудів, — користуватися всіма багатствами, послугами та свободами і правами не можуть так, як члени інших груп, то це є соціальна несправедливість, і соціалізм бореться за її ліквідацію.

В більшості випадків соціалізм XIX ст. був противником приватної власності, принаймні великої. Але, дивлячись більш загальним чином, можна твердити, що не це було основною рисою соціалізму минулої епохи. Найхарактерніша риса соціалізму XIX століття — це його **утопізм**. Стосується це не тільки Сен-Сімона чи Фур'є, Оуена чи Прудона — може, найбільшою мірою це стосується Маркса і Леніна. При цьому утопізм зовсім не означає нездійсненності марень, планів та соціальних проєктів. Найбільша небезпека полягає в тому, що утопії часто здійсненні, а часом навіть дуже легко здійснюються. Вони тим не менш залишаються утопіями, бо їх здійснення ніколи не призводить до бажаних результатів; навпаки, реальні наслідки втілення утопій в життя протилежні замірам. Тому вони й утопії — від грецького "u topos" — "не-місце", "те, що ніде не має свого місця". "Ми хотіли як краще, а вийшло як завжди".

Економічне вчення Карла Маркса було утопічне не в тому розумінні, що воно не належить до науки. Навпаки, Маркс довів до логічного кінця ті ідейні концепції, на яких засновувалися найбільш впливові у XIX ст. англійські економічні теорії — теорії Сміта, Рікардо, Мілля. Теорії, які виходили з того, що вартість товару створюється працею і вимірюється кількістю затраченої на виробництво товару енергії чи зусиль, були Марксом послідовно поширені і на вартість робочої сили — це, власне, головне в його економічній концепції. При цьому, правда, Маркс відверто **зводив** розумову працю (а разом з тим і організаторську працю капіталіста чи фінансиста) до праці фізичної, вимірюючи її теж затраченими

фізичними зусиллями (він говорив навіть про "піт мозку"). Виходило, що хто не працює *фізично*, той не працює взагалі.

Така концепція надзвичайно утішна для людей фізичної праці, що займають як правило найнижчі щаблі в соціальній ієрархії, і може стати основою для розгнущаної соціальної демагогії. Але в науці подібні спрощення припустимі — більше того, без них не обходиться жодна абстрактна теорія. Та в науці грубість вихідних абстракцій обов'язково позначиться на можливостях відповідних теорій — припущення виявляться надто спрощеними, і теоретичні розрахунки будуть придатними тільки для найпримітивніших випадків.

Марксові теорії були слабкі щодо реальних економічних передбачень, але легко використані не як науки, а як ідеологічні конструкції. Так марксизм перетворився на політичну релігію, а з "перемогою соціалізму в одній окремо взятій країні" — на примусово-обов'язкову державну політичну релігію, яку під тиском нечуваного насильства проголошено "єдино вірною наукою". Це не перешкодило ефективному втіленню в життя утопічного принципу одержавлення власності, і "марксистські режими" виявилися відносно тривалими.

Чому утопії часто реалізуються так легко? Марксова політико-економічна утопія розв'язання всіх соціальних проблем шляхом ліквідації приватної власності є прикладом саме такої утопії, що здійснюється досить просто, шляхом насильства. Соціальні системи дуже складні, в них діють надзвичайно тонкі економічні, політичні, правові, психологічні, культурні механізми, які забезпечують стабільність і життєспроможність суспільства. Коли з тих чи інших причин суспільство виявляється в критичному стані, завжди діють сили, які спрямовані на *спрощення* механізму системи. Не випадково в час війни використовуються такі спрощені механізми, як карткова система розподілу, планові завдання, навіть націоналізація окремих галузей. Насильство — а Марксова утопія була реалізована завдяки грубому і кривавому насильству — слугує спрощенню,

примітивізації суспільних механізмів і легко проходить в історії там, де воно продовжує нагромаджену ненависть, прагнення до руйнування, деструкцію. Сліпа класова ненависть пригноблених соціальних верств була тією основою, яка забезпечила на перших порах масову підтримку комунізму.

Російський комунізм — це наслідок примітивізації, вульгаризації утопічного соціалізму XIX ст. в тій його формі, яка була найближчою до науки. В певному розумінні все XX століття пройшло під знаком набирання сил, торжества, виродження, розкладу і розвалу соціалістичної тоталітарної системи передусім на просторі Російської імперії. Але для Європи новий етап розвитку соціалістичної ідеології і практики був пов'язаний вже з іншими горизонтами.

Соціалізм західного зразка в XX ст. мусив діяти в напрямках, які сам вважав завідомо недосяжними. Такими були по суті всі основоположні цілі соціалістичного руху, в тому числі загальнонародна власність. Першим симптомом трагедії став висновок видатного соціалістичного мислителя рубежі двох століть Едуарда Бернштейна: "Рух — усе, мета — ніщо". "Ревізіонізм" Бернштейна полягав у тому, що він не міг не бачити поступового піднесення добробуту робітничого класу внаслідок капіталістичного розвитку і, отже, сумнівності всієї революційної стратегії, заснованої на ідеї "зубожіння трудящих". А відночас відмова від соціалістичних цілей означала б духовне спустошення, втрату вищих гуманних орієнтирів. Так народжується теза, що може викликати не ентузіазм, а тільки роздратування: ніхто не стане віддавати своє життя благородним цілям, знаючи, що вони нездійсненні, але боротьба за їх здійснення буде корисною. Позиція, що віддавала ідеалам місце недільної відправи, а робочий тиждень жертвувала копіянням турботам, була принаймні слабкою. Це призводило до трагічних компромісів соціалістичних політиків або з правими, або з ліво-радикальними силами і до втрати власного обличчя. А на протилежному полюсі соціалізму зріла сатанинська ідея

"мета — все, рух, точніше, засоби руху — ніщо", або "мета виправдовує засоби".

Критичним в цьому відношенні періодом став кінець сорокових років, коли німецька соціал-демократія непримиреного Курта Шумахера, прагнучи зберегти обличчя, вступила в важкий спір з реформаторською політикою Ерхарда і програла його. Тепер ми можемо сказати, що підтриманий партією Аденауера Ерхард справся на ті принципи політичної і економічної свободи, які спільні і соціалістам, і лібералам; що ж до гасла **соціально орієнтованої** економіки, то його слід вважати впливом соціалістичної ідеології. Після тріумфу ліберального реформаторства поступово — в другій половині століття — міжнародний соціалізм відмежувався від гасла націоналізації. Проте, цей процес був загальмований підтримкою державної експансії в економіку в "країнах, що розвиваються", в Латинській Америці зокрема. На початку 80-х років пройшли останні хвилі націоналізацій, за якими послідували приватизації і ліберальні реформи в найрізноманітніших країнах. Друга половина XX ст. переконливо показала, що економічний прогрес — а разом з ним і зростання добробуту найбідніших верств — однозначно пов'язаний з приватною ініціативою, ринковими механізмами і принципами економічної свободи.

Неприйняття слова "соціал-демократ" у посткомуністичному просторі є почасти традицією комуністичної ворожості до реформізму, почасти алергічною реакцією на словник минулого. На Заході є свої мотиви для ідіосинкразії до цього слова, серед яких і пам'ять про комуністичний тоталітаризм, і консервативні настрої, що мають свою основу в протистоянні західної цивілізації та "третього світу". Але треба бути справедливими: соціалістичний рух щедро віддавав навіть своїм противникам ідеї, ідеали і цілі, які йому притаманні, і якби не його гуманістичні цінності, образ Заходу, образ Європи був би сьогодні істотно інакшим.

Навряд чи можна сказати, що для Заходу проблема бідності вже — вчорашній день. Однак, механізми її розв'язання більш-менш визначились, і для цього не потріб-

но буде ані націоналізацій, ані вселення бідноти в квартири заможних, ані інших соціальних безумств. З великими труднощами Україна виживає ілюзії повернення до комуністичних методів "ліквідації бідності", але то питання часу. Хід до суспільства добробуту через приватну власність і особисту ініціативу неминучий для всього пострадянського простору.

Але проблеми цим не вичерпуються, в тому числі і для Заходу.

В доступному для огляду майбутньому в рамках утвердження і розвитку європейської цивілізації, на базі ринкової економіки буде йти мова про захист ідеї справедливого суспільства. Соціалістичні гасла свободи, справедливості і солідарності сьогодні з більшою універсальністю і без небезпечного радикалізму втілюють стару європейську мрію про свободу, рівність і братерство. Ці цілі залишаються живими соціально-філософськими орієнтирами і у нас, і на сучасному Заході.

ЄВРОПА БЕЗ НАС

Соціал-демократія — частина духовної і політичної Європи, і її доля нерозривно зв'язана з долею Європи.

І сьогодні дехто повторює Освальда Шпенглера чи російського пророка "присмерку Європи" Миколу Данилевського так, наче загибель Європи як цивілізації — справа вирішена. Нічим ці апокаліптичні провіщення не підтверджуються, як і очікування страшного суду у вигляді світової пролетарської революції. Європа проходить через кризи і випробовування все більше життєздатною і інтегрованою в цивілізаційне ціле. Той, кому доводилось проводити на Заході досить довгий час, знає, як образливо мало там в засобах масової інформації уваги до України. Одну з своїх виставок за рубежом українські митці навіть назвали: "Мистецтво забутого народу" (не речуся за точність). Справа не в тому, що нас не знають, — про нас мають певне уявлення, в основному правильне і доброзичливе; але ми не дошкуляємо Європі, — слава Богу, у нас немає ані Чечні, ані ядерної зброї плюс загроза реставрації націонал-комунізму. Тому середній європейський читач знає, столицею якої держави є, наприклад, Кігалі, але на карті погоди в новинах "Евроньюс" ви можете побачити Уральський хребет понад Азовським морем і температуру в Києві, яка насправді відноситься десь до Сиктивкару.

Європа і сьогодні являє собою економічну, політичну і духовну цілісність, до певної міри самодостатню. Вона намагається цю цілісність зберегти і розвинути, не замикаючись у собі, — навпаки, інтенсивніше взаємодіючи із світом. Разом з тим ставлення Європи до навколишнього світу залишається європоцентристським і вибіркоким.

Європейський Захід охоче йде на певну інтеграцію з навколишнім світом, передусім — з Центральною і Схід-

ною Європою та південним Середземномор'ям. Але міра цієї інтеграції визначається не симпатіями і антипатіями широкого загалу, не примхами і амбіціями політиків, а реальними можливостями розширення зв'язків без заповнення шкоди європейській цивілізації.

Це добре видно на економічній сфері, де взаємозв'язки цивілізацій найменш залежать від культурних кордонів і де універсальним перекладачем є гроші, що, як відомо, не пахнуть. Здавалось би, торгівля — сфера діяльності, яка не знає меж і здатна розмити всі перепони. Але той, хто вважає гасло "давайте торгувати" ключом до входження в чужі світи, глибоко помиляється.

Дійсно, Європа створила господарський механізм, що величезною мірою залежить від світової торгівлі. На держави Європейського Союзу припадає більше третини обсягу світової торгівлі. На першому місці в світі за обсягом торгівлі знаходяться США (15%), на другому Німеччина (10%). Кожен п'ятий працюючий в ФРН живе з експорту. Все це вірно, але для того, щоб кожен п'ятий жив з експорту, потрібно, щоб продукцію чотирьох п'ятих купили німці. До того ж близько половини експорту ФРН йде в країни Європейського Союзу. Перший торговельний партнер Європи — США, Європа — другий після Канади торговельний партнер Сполучених Штатів; близько 1/6 американського експорту йде в Європу, близько 1/6 європейського експорту — в США.

Опорою американської економіки, як і економіки Європи, залишається ріст власного споживання. Не просто власне споживання, а ріст його, при чому достатньо швидкий, — уповільнення росту в останні роки привело до великих проблем.

Звичайно, європейські країни різною мірою орієнтовані на експорт, відповідно різною мірою — на силу власної валюти. Ті, хто має слабшу опору на внутрішнє споживання, зацікавлені в децю слабших валютах і йдуть на девальвації (Італія, Іспанія), Німеччина і Швейцарія тримають сильну валюту, Франція принаймні прагне мати сильний франк. Слабших, так би мовити, децю проносить, сильніших децю кріпить. Але між європейськими

валютами існує певний взаємозв'язок, так що країнам сильних валют шкодить надмірна схильність до девальвацій їх слабших колег, і врешті витримується рівновага інтересів. Наші, з дозволу сказати, валюти просто аж ніяк не співвідносяться з європейською системою.

Сильні конкурентоспроможні національні економіки європейських держав виграють від послаблення торговельних бар'єрів і утворення зон з якомога вільнішими торговельними умовами, але все визначається внутрішніми факторами. Особливо видно це на прикладі ринку сільськогосподарської продукції. Виробництво і торгівля тут регулюються за загальними угодами, і аграрний сектор вимагає великих затрат. Взагалі тільки тоді, коли бачиш західно-європейське село, відчуваєш відстань між нами і ними. Підрахунки європейських експертів показали, що економічне приєднання до Заходу країн Центральної Європи подвоїло б чисельність сільськогосподарського населення ЄС і довело б видатки на сільське господарство в цих країнах до божевільних сум. Як будуть розв'язуватися проблеми, пов'язані з включенням до європейської системи сільського господарства нових членів спільноти з Центральної Європи, поки що експертам неясно.

Торгівля — діло святе, але включення нових членів до економічної, комерційної, фінансової організації європейського Заходу — справа дуже непростя і дорога.

Останні роки виявилися досить неприємними для європейської і світової економіки. Скоротилося споживання, люди стали неспокійні і ощадливі, посилилося нагромадження — менше стали купувати, що одразу дало дуже дошкульні наслідки, передусім у зайнятості. Європа шукає виходи, серед яких і нові ринки. Але ключовими залишаються розв'язання, які дадуть ріст споживання в самій Європі.

Національний прибуток всієї Центральної Європи становить близько 4% прибутку 15-ти держав європейського Заходу, тобто десь дорівнює внутрішньому валовому продукту (ВВП) Нідерландів. Малколім Ріфкінд, міністр закордонних справ Великобританії, писав у газеті "Уолл-стріт джорнел", що кожне підвищення ВВП

Європи і США на 0,5% **шляхом послаблення чи ліквідації комерційних бар'єрів** еквівалентне "створенню нового ринку обсягом з Польщу".

Європейська економіка створила рівень життя, що якісно відрізняється від способу життя інших регіонів (не будемо порівнювати тут Європу і Америку). Це не красне слівце, не схилення перед Заходом, а констатація реальності. Зрештою, і у нас життя європейзоване: асфальт, телефони, автозаправки, таксі, автобуси, куртки, галстуки, черевики. Але різниця в **якості** життя така ж, як, наприклад, різниця між газетами "Нью-Йорк таймс" і "Киевские ведомости".

Європейська економіка ґрунтується на високій вартості праці і водночас на її високій кваліфікації, технічній оснащеності, прекрасній організації, забезпеченій розвиненою інфраструктурою. Тому вкладати гроші у виробництво в дорогих західних країнах виявляється вигідним інколи не менше, ніж там, де в комбінацію плюсів входить дешева робоча сила. Підрахунки, здійснені дослідницьким інститутом в Женеві, вибудовують таку послідовність 22 держав за рівнем вигідності для інвестування: Сінгапур, Швейцарія, Японія, Бельгія, Тайвань, США, Німеччина, Франція, Швеція, Австрія, Південна Корея, Великобританія, Іспанія — і так далі; Росія на 22-му місці. 53% зарубіжних інвестицій США йде в Європу, 42% європейських — в США.

Плани подальшої інтеграції Європи, настирливо здійснювані провідними європейськими країнами попри подекуди неоднозначну позицію громадськості, самі по собі свідчать про високий рівень взаємної зацікавленості в інтеграції і високий рівень уже наявних досягнень в цьому напрямку. Плани і сценарії розробляються Брюссельською комісією, Європарламентом, Європейським монетарним інститутом (зародком Центрального європейського банку) за участю провідних сил європейської економіки — таких, як Буба (Бундесбанк). В Маастріхті прийнято жорсткі умови економічного здоров'я кандидатів для вступу в зону єдиної валюти: дефіцит має бути не більшим ніж 3% ВВП, публічний борг — не більшим

ніж 60% ВВП. Економічні труднощі спричинилися до того, що не Німеччина і Франція, а Люксембург і Ірландія поки що є безспірними кандидатами в члени об'єднаної Європи. Ідея різних швидкостей буде мати, можливо, несподівані втілення, але погана кон'юнктура не захитала рішучості лідерів-європейців.

Можливо, реалізація Маастріхтської програми стане дійсно поворотним пунктом в розвитку європейської цивілізації.

Біля витоків європейської інтеграції — і люди "ліберально-капіталістичного" центру, як Гельмут Коль, і соціалістичні лідери, як Франсуа Міттеран.

Україна вступила до Ради Європи, що з ентузіазмом було сприйнято багатьма нашими політиками як "повернення до Європи". На жаль, це ще не включення до Європи як способу життя. Що ж до економічної і політичної системи, яка робить Європу неповторним цивілізаційним цілим, то ми ще дуже мало наблизилися до неї.

ЄВРОПА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ТРОХИ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

Останнім часом в Європі часто запитують себе, що означає "бути європейцем". Майже ніколи не виникає питання, що значить бути французом, німцем або італійцем; нікому не приходить в голову шукати свою національну сутність в етнографічно-фольклорних глибинах або взагалі мучитися питанням, в чому моя німецькість чи шведськість, як то властиво нашим землякам. Зате природа європейської цивілізації видається набагато менш ясною, ніж природа далекосхідних культур чи ісламського світу.

Європа — не тільки і не стільки економіка, скільки вся система цивілізації як ціле, культура як система духовних цінностей. Тільки в світлі цих духовних цінностей набувають сенсу речі, включені в систему добробуту західної людини. Чи це цінності високі і справжні, чи їх приймати, чи критикувати, — це інше питання, але, завжди саме в них має своє джерело споживання, в тому числі духовне. І коли йдеться про економічну і політичну інтеграцію Європи, то виникає питання, чи існує Європа духовна, яка стала б витоком такої інтеграції.

Немає нічого простішого від написання творів на тему про ментальність — індійську, китайську, українську тощо. Завжди можна підібрати приклади як позитивні, так і негативні. В кожній цивілізації завжди все є, і добре, і зле. Щоб сказати щось переконливе, мало навіть навести приклади, по-справжньому типові: важливо знайти ті осові, фундаментальні **проблеми**, навколо яких групуються ідеології-**відповіді**. В чужій цивілізації ідеологічна конструкція перестає бути відповіддю на питання, яке її "вдома" породило.

Ідеології говорять про те, що **слід** робити, менше — про те, чого **робити не слід**, і майже нічого про те, що

робити **можна**. В цій зоні мовчання і видні можливості, горизонти цивілізацій. Засвоєння чужих ідеологій тому й буває важким чи й неможливим, що культура-реципієнт має інші запити і інші горизонти.

Великі соціально-культурні системи мали загальну функцію — утримувати в цілісності колосальні людські маси протягом десятків поколінь, забезпечуючи спадковість цивілізацій. В одних випадках це було ідеологічне санкціонування державної влади, в інших — вчення про буття і місце людини в світі тощо. А взагалі подібні великі системи, щоб бути ефективними, освячували якусь традицію і були "правими", консервативними — рівно настільки, щоб визначити горизонти певних можливостей, обмежені традицією рамки, в яких здійснюються зміни і новації.

Ліві і прогресистські тенденції розвивалися в основному в мовчазному полі того, що **можна** в рамках даної культури чи цивілізації. Та з консервативними рамками так чи інакше співіснують рухи і інститути, що прагнуть здійснити оновлення *всупереч* прийнятим нормам і рамкам, заперечуючи в певних пунктах самі існуючі структури. Конфуцій говорив про сили, спрямовані **впоперек** традиції. Ці рухи англійський антрополог Віктор Тернер назвав "антиструктурами". Якщо тенденцію до прогресу, новацій, змін в рамках даної структури називати "лівою", то "антиструктури" можна вважати "ультралівими". Дійсно, можна показати ряд разючих подібностей між "антиструктурами" традиційних африканських спільнот, середньовічними ченцями-містиками і сучасними "ультралівими". З тим застереженням, що структури часто вдавалося приборкати, асимілювати і приручити антиструктуру.

Порівняймо для прикладу дві великі цивілізаційні зони — далекосхідну і індійську. Впадає в очі хаотична барвистість і різноманітність культурної зони півострова Індостан — і на протилежність їй культурно-лінгвістична однорідність Китаю на величезній території і протягом десятків поколінь. Соціально-культурна структура численних етносів Індостану тільки здається хаосом — тому,

що ми шукаємо порядку не там, де він існує. Віками суб-континент об'єднувався не державною, не культурно-релігійною чи етнокультурною, а **кастовою** системою, так що брахман розпізнавав брахмана як "свого" незалежно від того, в якому кінці країни він жив, якою говіркою користувався, навіть від того, якою релігією послуговувався. Традиції і ритуали об'єднували касту в солідарне ціле, ґрунтуючись на найархаїчніших знаках солідарності — спільності трапези і обміні шлюбними партнерами.

Така система не сприяла виробленню загальноцивілізаційних стандартів як основи асиміляції різних груп. Зате вона по-своєму поєднувала різноманітний і різнокультурний Індостан в крихку, але цілісну єдність.

В Китаї, навпаки, ідеологічно освячувався принцип **влади** в масштабах всієї "Піднебесної". При цьому релігія Неба, сином якого вважався володар, не деталізувалась, а, отже, допускала всілякі можливі тлумачення; в центрі залишалась ідея надприродного джерела влади — як глави держави, так і глави клану і сім'ї. Така система трансляції цінностей зберегла крізь віки державності аж до комуністичного сьогодні стійкий патерналістський кланово-сімейний, родовий уклад і дозволила асимілювати величезну масу некитайських (не-ханьських) етносів в одну націю, посоромивши марксизм з його теорією спільного ринку як основи "формування буржуазних націй".

Звідси різна позиція особистості в обох цивілізаціях. Для індійців більш властиве уявлення про особистість як творця власної долі, але в певних рамках, оскільки "Я" твориться людиною з тих елементів ("дхарм"), що їх вона успадкувала. Це — наслідок "культурно-персональної автономії" особи, пов'язаної "тільки" кастовими традиціями (нитками долі, з яких вільно плести тканину "Я"). Людина може водночас приймати елементи різних релігій і взагалі належати до кількох релігій, релігії можуть містити і абстрактні, і дуже чуттєві, еротичні елементи — різноманітна догматика входить до сфери **можливого**. В Китаї і в цілому в далекосхідній цивілізації питання про свободу індивіда навіть не ставиться, релігійна ідеологія бліда і

неемоційна, вона регулює сфери владних, потестарних відношень, це — сакралізація дисципліни і безумовного послухування і на сімейному рівні, і на рівні інших груп, і на державному рівні. Сухість ідеології типу вчення Конфуція доповнюється "антиструктурною" — пристрасно-іраціональною містикою даосів або буддистів, що може прекрасно уживатися з офіційними морально-релігійними вченнями.

Не можна міркувати про великі політичні програми, не враховуючи глибинного цивілізаційного контексту. Незалежна Індія все своє населення, включаючи менш розвинені "зарєєстровані племена", що не знали кастової системи організації, проголосила на європейський манер єдиною індійською нацією. Проблеми, які виникають із цієї несумірності індійських і європейських стандартів, можна проілюструвати на прикладі національних мов. Найпоширеніша мова Індії — хінді; нею користується до третини населення. Реально це означає, що по всьому хіндімовному регіону тягнеться ланцюжок сільських говірок, зрозумілих лише для близьких сусідів; на ці говірки в окремих областях накладаються 4-5 регіональних діалектів, так що носії більш віддалених не розуміють одне одного; на всьому регіоні вживається на літературному рівні хінді, що його можна назвати не мовою, а регіональним мовним шаром; особливий літературний різновид хінді з ісламськими (персидськими) запозиченнями — урду... Зрозуміло, що вихід із лінгвістичних труднощів в багатьох випадках знаходять у використанні англійської мови. Розмова на хінді — ознака вишуканої, певною мірою штучно підтримуваної інтелігентності. Нинішній прем'єр Індії не розмовляє на хінді, він знає лише англійську, бо походить із нижчих каст.

Нерідко відповідей на наші питання деякі наші політики чекають від далекосхідної цивілізації: комуністи марять про "китайський шлях", ліберали-"ринковики" про "економічне чудо" азіатських "тигрів". Слід зважати, що навіть Японія, позірною найбільш європеїзована, зберігає недоторканими певні давні глибинні структури. Усього Далекому Сходу притаманна система відношень "осо-

ба — суспільство", погано сумісна з європейськими цінностями. Дисциплінований працьовитий Схід не просто ставив групові інтереси вище особистих — загальне поглинало персональне, і ті духовні драми особистої долі і відповідальності, які сповнюють європейську історію, не бентежили далекосхідну культуру. "Азіатські тигри" відкрито говорять про неприйнятність для них концепцій невідчужуваних прав і свобод людини, без яких немає сучасного Заходу.

Європейськими виробами, технологіями, способами організації користуються охоче. Легко сприймаються і європейські ідеології там, де вони поверхово доповнюють місцеву духовність. Глибинні цивілізаційні процеси здатні повністю спотворити первісний сенс запозичуваних ідей.

ЄВРОПА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЯ: "СВОБОДА, РІВНІСТЬ, БРАТЕРСТВО"

Власне, основні цінності Заходу не є таємницею — до них без серйозних дискусій відносять ринкову економіку ("капіталізм"), світську (відділену від церкви) ліберальну демократію, національну державність. Але це все-таки не цінності, а їх втілення — *соціальні інститути*. Які суспільні ідеали, яка "ментальність" стоїть за цими інститутами?

Гасло "свобода, рівність, братерство" може бути яскравим прикладом вияву "європейської ментальності". Воно характеризує принаймні з певного боку цінності демократії, ринкової економіки та національної державності.

Це гасло має конкретну історичну адресу — духовну атмосферу Франції часів Великої революції кінця XVIII ст. Воно мало широкий вплив на континенті, але нині вже ніхто не прийняв би його без істотного редагування. Сьогодні це гасло приймається в більш слабкій формі, якої йому надали німецькі соціал-демократи: "свобода, справедливність, солідарність". Це формулювання не робить його, звичайно, прийнятним для всіх європейських політичних сил, що обстоюють демократію, ринкову економіку та національну державу.

Свобода є ідеалом, але свобода вибору рішення ефективна тоді, коли людина за прийняте рішення сама несе відповідальність. Тому можна було б "ліве" гасло *свободи* замінити, здавалось би, рівнозначним йому "правим" гаслом *відповідальності*.

Братство чи, скажемо не так сильно, принаймні *солідарність* є ідеалом людських взаємовідносин, але солідарними можна бути лише в рамках певних спільнот. Почуття "ми" не повинне розривати рамок структури, в яких зберігається тяглість життєвих традицій, і, отже,

замикає в колі політичної нації, де мають конструктивно розв'язуватися всі проблеми. "*Нація*" є консервативним варіантом "лівої" формули "*солідарність*".

Рівність можна розуміти по-ультралівому, по-екстремістському, як повну правову і майнову рівність. Якщо ж ми визнаємо право людини на *власність*, то приймаємо менш категоричну норму *справедливості*. Справедливість виглядатиме тоді як продукт вільного змагання незалежних власників, *вільна конкуренція* — природним "правим" варіантом формули "справедливості".

Отже, лівому і прогресистському гаслу "*свобода, справедливність, солідарність*" може бути протиставлене праве і консервативне, але нібито рівнозначне гасло "*відповідальність, власність, нація*". Рівнозначне, бо не *повинно бути* свободи без відповідальності, справедливості без власності, солідарності без пошани до національної держави.

Насправді ці гасла виявляються нерівнозначними, і "ліве" ніколи не тотожне "правому". Бо те, що "повинно бути" в абстрактній теорії, далеко не завжди буває в житті. Дуже часто ми відповідаємо, не маючи жодного вибору, шукаємо справедливості, не маючи жодної власності, добиваємося одностайності, придушуючи індивідуальність.

Характерно, що "праве" симетричне формулювання європейського принципу життя гаслом не стало — гаслом може бути тільки "ліве" формулювання, бо воно кличе вперед, а не прагне стабільності. Тим не менш обидві формули значущі, бо вони окреслюють політичний простір Європи з обох флангів. Історія виносила європейські народи і в глибокі провалля за цим простором, а все ж в цілому Захід — це свобода без сваволі, справедливості на основі власності і солідарність в рамках національної держави і через компроміси національних інтересів.

Глибоко європейський характер гасла свободи, рівності (справедливості), братерства (солідарності) полягає насамперед в тому, що воно не могло виникнути в іншій цивілізаційній системі.

Сенс цього гасла стане краще зрозумілий, якщо ми задаємо протилежну йому за змістом, консервативну формулу російського самодержавства: "самодержавие, православие, народность". Похмурий Петербург протиставив ідеалу свободи владну систему абсолютизму; братству-солідарності — ідеологію "братства во Христі", укорінену в православ'ї; справедливості, доведених до рівності, — станове суспільство, в якому рівні або ідентичні всі лише в своїй національності ("народності"). І абсолютизм, і станова та майнова нерівність, і примат релігійного начала в соціальній комунікації — явища і європейської, і не лише європейської історії. Але тільки в Європі ці три сфери діяльності людини — духовна (віра та знання), владна (війна і політика), продуктивна (праця і багатство) функціонують як **окремі**, хоч і взаємопов'язані сфери.

В Середньовіччі в Європі був поширений вираз: "Одни воюють, други молятся, треті орють". "Орав", тобто працював ("пахал"), а по можливості і багатів, "третій стан". Ця формула коріниться в багатотисячолітній глибині індоевропейської давності, де чітко встановлюються три відповідні сфери діяльності — жрецька, військова та мирно-продуктивна функції. Автономія сфер лишилася в спадщину і набула розвитку на Заході.

Історія взаємовідносин церкви і влади в Європі складна і драматична. І саме тому, що церква з її догматикою претендувала на повноту влади, але так і не ототожнилася себе з державою, стало пізніше можливим відділення церкви від держави, а також автономія, а потім повна незалежність науки, раціональної діяльності від віри. Настільки повна, що поступово навіть священні тексти стали предметом холодного, безстороннього аналізу, де в ролі об'єктивних вчених співробітничали і люди різних конфесій, і невіруючі фахівці. Це варто підкреслити тому, що російські "почвенники" минулого століття М.Данилевський і Ф.Достоевський пов'язували Європу з католицькою теократією. Так, католицька церква прагнула світської влади, але спромоглася завоювати її тільки на просторі пагорба Ватікану.

На початку нашого століття видатний німецький соціальний філософ Макс Вебер показав, що протестантська етика була основою капіталістичної системи. Але для пояснення характеру європейської цивілізації посилення на протестантизм явно недостатньо — вона зберігає притаманні їй риси і в католицькому просторі, майже не зачепленому етикою праці та ощадливості. В самій протестантсько-буржуазній системі суспільства джерелом живучості виявляється швидше особлива незалежність чи автономія різних сфер економічного, державно-політичного та духовного життя, яка властива Європі в цілому. "Віра вірою, а гроші грішми" — так можна було б виразити суть "протестантської етики", що відповідала загальноєвропейській тенденції відділення віри від влади, влади від грошей і грошей від віри.

Європейська система утворює складний соціально-культурний простір, в якому різні виміри не зводяться один до одного. Тому тут можливі "правий", консервативний і "лівий", прогресистський напрямки діяльності в **кожному вимірі** — без обов'язкового виходу в ірраціональну "антиструктуру". Європа виробила політичну культуру, в якій протилежності протистоять, але не зливаються і не обов'язково доводять до розриву єдиного політичного простору. Можливий компроміс, і це й є жива сфера європейської політики.

ЗАГРОЗА ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Світова історія дає багато прикладів загибелі блискучих цивілізацій під натиском "варварського" оточення. Власне, і європейська культура виросла на руїнах нещадно грабованої, майже дощенту винищеної сусідами цивілізації Римського Середземномор'я.

І сьогодні маємо протистояння Заходу з його цінностями бурхливому морю так званого Третього світу, яке так яскраво охарактеризував Пол Кеннеді: "Існує сьогодні широка демографічно-технологічна лінія розриву (faultline), що проходить через всю планету. На одному боці цієї лінії — швидко зростаючі, молоді суспільства з браком ресурсів, капіталів, освіти; на другому боці багаті, технологічно винахідливі і демографічно вимираючі, старі популяції... Найбільший виклик, перед яким стоїть сьогодні світова спільнота, — не допустити переростання цієї лінії розриву на вибух кризи, що потрясе світ". Греєм Фуллер, колишній керівний діляч американської розвідки, нині науковець Ренд-корпорейшн, в журналі "Політикел ефферс" цитує ці слова і формулює проблему так: "Істота Західного бачення ґрунтується на трьох фундаментальних принципах: капіталізм і вільний ринок, людські права і світська ліберальна демократія та національно-державний каркас (framework) міжнародних відносин". Але впровадження цих принципів може привести якраз до дестабілізації ситуації в Третьому світі. "Принципи самі по собі не можуть дати тріщину, але в короткий чи поміркований термін вони не можуть швидко позбавити вразливих місць нестабільні (troubled) суспільства — і в дійсності можуть тільки загострити проблему" (там же). Звідси можлива опозиція Третього світу і його виклик Заходу. "Західні цінності — чи універсальні цінності?" — запитує Фуллер і захищає саме універсальний характер цих трьох принципів, але очікує і різних варіантів ідеологічної опозиції.

В чому ж сьогодні найгостріша проблема — в захисті європейських цінностей чи у впровадженні їх в життя в планетарному масштабі?

Хотілось би підкреслити, що в безпосередній боротьбі Європи з антиєвропейським оточенням небезпеку європейській культурі, вирослій на рівновазі і компромісах, становить сам принцип войовничого насильства.

Європа нібито триумфально пройшла крізь багатоміжові випробування. На початку нашого століття взагалі здавалось, що Європа культурно і політично домінує в світі. Там, де вона прямо не владарювала через систему колоній, її банкіри і дипломати тримали формально суверенні слабкі держави інших континентів у кабальній залежності. Гнів і прагнення до свободи менш розвинених народів, їх заздрість до багатства старої Європи не становили загрози, порівняно з "варварською" загрозою давній Середземноморській чи Китайській цивілізації. Загроза виявилась зовсім не там, де її бачили численні пророки "присмерку Європи". Європа не "згнила", не втратила життєздатності, не вичерпала своїх джерел. Вона не витримала тягара світової влади. Перша світова війна була війною європейських угруповань за домінування над світом. Внаслідок війни Європа опинилась перед перспективою повного соціального розпаду, простір цивілізації скоротився до мінімуму. Спроба спиратися в боротьбі проти комунізму на "цивілізовані" націоналізми "санітарного кордону" посилили дезінтеграцію Європи, а спалах правого націоналістичного екстремізму, очоленого нацистами, став смертельною загрозою для європейської цивілізації.

Вже на початку XX ст., в розпал колоніального романтизму і поезії переможного місіонерства європейської "білої людини", пролунали сигнали тривоги. Коли Європа захоплювалась королем Леопольдом, непомітними залишалися розповіді Роджера Кейзента про жахи, які чинили європейці в чорній Африці — краще сприймалися аналогічні, але слабкіші попередження англійського письменника Джозефа Конрада, що "був на піадорозі між ними обома, бо намагався проникнути в зло, непо-

коячись водночас про збереження його галюцинаторних властивостей" (Ф.Карл). Можливо, чутливість Кейзмента та Конрада до страждань людей "чужої крові" пояснювалася тим, що обидва належали до пригноблених національностей: Кейзмент був ірландець, Джозеф Конрад — поляк (Юзеф Конрад Коженьовський, шляхтич родом з України, син відомого дисидента і українофіла). Кейзмент залишив потім доповідь про діяльність однієї американської каучукової компанії в джунглях Південної Америки. Ці матеріали, від знайомства з якими холодне кров, відкривають тему "Культура терору — простір смерті" (Майкл Тауссір).

На колоніальній периферії європейської цивілізації формувався той "простір смерті", який пізніше розрісся в самій її серцевині і ледве не зжер її, як ракова пухлина. "Простір смерті" — це немов би каверна хаосу, "чорна діра" цивілізації, де криваве убивство стає звичним явищем, де не перемагає зло, а чиниться щось страшніше — зникає різниця між добром і злом. Російський кримінальний світ породив приблизно для цього явища слово без перекладу — "беспредел".

Європа як цивілізація опиняється під загрозою завжди, коли в будь-якому кінці світу розквітає "культура терору". І консервативні, і ліберальні та соціалістичні сили реагують по-різному — або намагаючись ізолювати від чужої біди, або втручаючись, щоб її придушити. Але в будь-якому випадку проникнення вірусів страху, насильства, соціального і психологічного розпаду несе функціонуванню європейської життєвої системи смертельну загрозу.

Поява кривавого тоталітарного режиму російських комуністів на величезних просторах Сходу не була явленням "скіфського" варварства на кордонах європейської цивілізації — це був жахливий і трагічний симптом внутрішньої небезпеки самої Європи, породження загальноєвропейських і загальноцивілізаційних процесів. Тому він мав такий сильний резонанс і становив таку загрозу.

Ми бачили останнім часом реакцію Європи на два спалахи насильства — в колишній Югославії і в Африці

в районі великих озер. Обидва випадки по-своєму повчальні. Війна в Югославії, супроводжувана етнічними чистками та масовими убивствами, небезпечна для Європи безпосередньо, бо джерело нестабільності поруч: в Західну Європу хлинули біженці, на вулиці європейських міст переносяться конфлікти воюючих груп; війна зруйнувала нормальні порядки, "прорвало" сьак-так контрольовані раніше канали транспорту наркотиків, і попід європейськими школами і коледжами з'явилися чорняві люди, що пропонують підліткам покурити "травичку". Але є і чисто гуманітарні сторони європейської акції: Європа не може допустити, щоб безкарно здійснювалися злочини проти людства.

На жаль, навіть в прогресивних російських виданнях проскакувало зубоскальство з приводу американських вояків, які привчені ковбойськими фільмами до неминулості покарання злочинців і тому намагаються відшлюпати поганих хлопців і на балканській землі. Загальноприйнята ідея **невідворотності покарання за злочин** і є тією правовою підвалиною цивілізації, яка опиняється під загрозою внаслідок простого сусідства з "простором смерті".

Більш показовим в цьому відношенні є конфлікт між народами тутсі і хутту в Руанді та Бурунді. Цей регіон дуже віддалений від життєвих центрів західної цивілізації, і загроза повторення епідемії масових убивств викликає тривогу насамперед у гуманістичної інтелігенції Європи. З точки зору політика-реаліста процедура втручання дорога і малоефективна. Тим не менш ідея контролю за ситуацією в цьому районі Африки переважає, і зовсім не тому, що політика стає гуманно-романтичною. Сам факт байдужості до масових убивств небезпечний для цивілізації. Тому Захід з усіх сил намагається допомогти встановити особисто відповідальних за убивства і тортури, незважаючи на майже повну неможливість знайти по таборах убивць чи хоча б ініціаторів злочинів з огляду на величезну кількість справ і відсутність сяких-такіх юристів. Такий злочин повинен бути покаранний — інакше цивілізація під загрозою.

Європейська солідарність, в тому числі військово-політична, — це солідарність не лише перед лицем безпосередньої воєнної загрози.

Організація Північноатлантичного пакту виникла, що б не казали західні політики, як військовий блок, спрямований проти СРСР та його сателітів. За традицією спадкоємець СРСР, Російська Федерація, сприймає НАТО як блок, спрямований проти Росії та СНД. І справді, чи не розпустити НАТО, раз зникла загроза російського комунізму? Вже саме питання показує, що ця загроза не є головною підставою існування НАТО. Без НАТО, без військово-політичного механізму неможлива європейська солідарність, а європейська солідарність — військова, політична, економічна і духовна — є передумовою існування і розвитку європейської цивілізації.

Завдяки системі європейської єдності, чималою мірою завдяки НАТО, вдалося мінімізувати традиційне протистояння Франції і Німеччини. Політично ближчою до континенту стала Великобританія. Можна продовжити перелік європейських проблем, що їх успішному розв'язанню сприяв військово-політичний союз європейських держав, але достатньо згадати про греко-турецькі суперечності. Вони не раз загострювалися до рівня європейської кризи, і хто знає, як би вдавалося їх розв'язувати, не будь обидві держави членами НАТО.

ЄВРОПА І "СВІТ ІСЛАМУ"

Чи не найочевидніше протистояння сьогодні — протистояння Заходу і "світу ісламу".

Величезний регіон, що має умовну назву "світ ісламу", є одним із джерел нестабільності і для Європи, і для посткомуністичного простору. Для соціал-демократів проблема стосунків із "світом ісламу" ускладнюється тим, що тут живі і течії "ісламського", "арабського" тощо соціалізму, стосунки з якими мають бути вияснені.

Власне, йдеться тут не про іслам. В ісламі, як і в кожній релігії, можна знайти джерело натхнення для різних, інколи несумісних політико-моральних ідеологій. Ні тактично, ні по суті критичний аналіз орієнтацій "світу ісламу" не має бути критикою релігії. Релігії не бувають гірші і кращі, вони бувають просто різні. Те, що ми визначаємо як "гірше" чи "краще", більш чи менш прогресивне чи відповідне до наших ідеалів, відноситься не до релігії, а до культури в цілому, в формуванні якої, звичайно, релігія відіграє велику роль.

Колись можна було говорити про зону Середземноморської цивілізації. Західна культура має з культурою країн ісламу багато спільних витоків, глибинна протилежність виявляється саме на осі "віра — влада".

В центрі ісламу — осмислення потестарного, владного відношення *"вала'джівар"* — "залежний — покровитель". Іслам виникав як релігія абсолютної влади, як ідеологія теократично-тоталітарна; тому він не визнавав відділення сфери владної від сфери вірувань. Іслам через це не знає церкви як окремої інституції, повноважної утверджувати релігійну догматику. Це призвело до парадоксальних наслідків — громада правовірних, *"умма ісламійя"*, розпадається на множини шкіл — течій — напрямків (неможливо підібрати відповідне "західне" слово!), де по-різному трактуються релігійно-юридичні проблеми. Тим не менш скрізь освячене відношення *"вала'джівар"*, скрізь поза пи-

танням ідея абсолютного послуху, поділу громади віруючих на обраних (*аль-хасса*) і натовп (*аль-амма*). І сьогодні ще є острівці арабського світу, де все йде, як колись; новонародженого обмиють в наметі верблужою сечею, і життя його піде протореними шляхами під суворим сонцем і вітрами пустелі. Тільки крім кривих йменських кинджалів кочівник має найновішу автоматичну зброю. В тому, як увелено заходити бедуїн до кав'ярні "свого" міста і як западаливо його обслуговує хазяїн, можна побачити зародок чи рудимент "вала'джівар". Але сьогодні на Сході є все. Є навіть ісламські банки, хоча їх утворення було величезною теологічною та юридичною проблемою, бо Коран недвозначно заборонив правовірним займатися лихварством. Для цього були євреї, греки, перси, індійці тощо, які тисячу років тому забезпечували можливість подорожувати по "батьківщині ісламу", "мамлякат аль-іслам", від Бухари до Гібралтару без готівки, з чеками і векселями.

Культурі ісламу властива здатність до граничного спрощення проблем, зведення суспільної багатоскладності до елементарних і загальнодоступних відповідей. Рухи за соціальне оновлення в цьому світі найчастіше зводилися до пошуку таких структур, де в центрі був би порядний, совісливий і чесний трудівник-віруючий, що живе за заповідями Корану. В країнах Магрибу та Близького Сходу завжди були розкіш і злидні, деспотія і рабство, але притаманна їм і велика вертикальна мобільність, завдяки якій простий мумін-правовірний міг зробити приголомшливу кар'єру. Фундаменталізм природно пов'язаний з ідеологією, що виростає з ісламу.

Обрядово-культува сторона ісламу така ж нескладна, як і його теологія, що в загальнообов'язковій для кожного віруючого частині обмежується тезою "Немає Бога, крім Бога, і Мохаммад — Пророк його". В надзвичайно глибоких філософсько-правових дискусіях, які велись, аж поки "ворота мудрості" не були свідомо "закриті", проблеми, в тому числі успадковані від європейської філософії, розглядалися під суто ісламським кутлом зору, щоб дати відповідь на просте питання — як має себе по-

водити рядовий віруючий. Системи, які стали результатом попередньої високоінтелектуальної роботи, якщо не примітивні, то принаймні дуже прості. Простота соціальних структур та їх культурного переживання звичайно розглядається як ознака інформаційної бідності і джерело зашкарублого консерватизму. Це вірно, але водночас маємо зразок неймовірної стабільності простих соціальних структур і відносин, їх ефективності і витривалості.

Інша сторона цієї риси — велика сила ісламської солідарності. Всі віруючі творять громаду *умма*, і до неї, а не до нації чи класу, належить вірний. Османська імперія довго не була Туреччиною — слово "тюрк" означало приблизно "мужик". Лише після революції 1908 р. молодотурки проголосили імперію Турецької національної державою, що одразу виділило з "умма ісламія" поряд з привілейованими турками і громаду арабів — "умма арабія". Арабська спільнота вже є суто ідеологічним втвором, не може претендувати на такий рівень інтегрованості, як ісламська умма, відступає перед реальністю національних поділів всередині арабського світу.

Християнський світ був завжди поділений — війни між християнськими державами, навіть в рамках однієї конфесії, були правилом, а не винятком. В ісламі, взагалі кажучи, правовірний не повинен воювати проти правовірного. Винятком може бути покарання грішника, якщо доктрина приймає, що грішник-мусульманин — це по суті вже не правовірний, а *кафір*. Войовничі туркмени в часи перед російськими завоюванням викрадали мирних таджиків для продажу, але перед тим, як відправити їх на базар Самарканду або Бухари, вчили полонених шийтських обрядом, щоб видати їх за персів і дати можливість узбеку купити раба-невільного з чистою совістю (таджики і перси, як відомо, мають одну літературну мову, але таджики — суніти, а перси — шіїти).

Як і християнські священні тексти, Коран містить водночас і твердження про те, що все відбувається по волі Бога, і твердження про відповідальність людини за свої вчинки. Але якщо в християнській думці спроби узгодити ці твердження породили величезну літературу

про свободу волі, то в ісламській культурі, схоже, мислителі мало переймалися цією проблемою. Зате величезну трудність становило питання, чи залишається мусульманином людина, що скоїла гріх, чи вона тут же стає кафіром. В світі ісламу були різні погляди на цей предмет, нерідко найменші відступи від поглядів даної групи каралися смертю.

Наявність в ісламі різних доктрин сприяла інтеграції такої антиструктурних елементів — аскетичних і містичних течій, які завжди вносили неспокій і дезорганізацію.

Іслам взагалі проти ідеї *imtitad* — поєднання людського і божественного. З'єднання душі чи серця містика з божеством є з точки зору ортодоксального мусульманина неприпустиме поєднання вічного буття з минулого. Після смерті Пророка воля Божа вже не здійснюється безпосередньо через його обранця, її реалізує громада, умма. Щоправда, права громади піддаються уже в напрямі *sh'i'a*. Шиїти вважають, що сакральну владу здійснюють спадкоємці Мохаммада; тому вони особливо шанують халіфа Алі, нащадкам якого підкоряються як передатникам волі Пророка (нагадаю, що шиїтські ісламі панують сьогодні в Ірані). Набагато сильніше виражена ідея особливої ролі "святих" (*auliyya*) в різних вченнях братств суфіїв (*at-tasawwuf*). Суфії — типово "антиструктурний" рух в ісламі. В світі ісламу завжди було багато різного люду, нездатного вписатися в існуючі структури; саме з них вербувалися воїни "священної війни" з невірними — *djihadu*. З цих збирачів хадісів (оповідей про Пророка), бродячих проповідників і співців, ветеранів *djihadu* і просто дуже глибоко віруючих благонамірених городян ще в перші століття ісламу формувалися братства суфіїв. Суфізм створив витончену культуру, суфіями були Румі, Са'ді, Гафіз, Нізамі, але з часом суфійська містика ставала все більш примітивною, склад суфійських братств — все більш простонародним. Аж до ХХ ст. суфійські братства очолювали антиєвропейські, антиколонізаторські рухи; суфіями були повстанці Шаміля.

Зараз, можна сказати, час суфізму минув. Суфії є об'єктом нападок ісламських мислителів, особливо фундаменталістських. Проте, в русі "відродження ісламу" ясно простежується зв'язок з суфійськими "антиструктурними" традиціями.

Те, що так гучно іменується "відродженням ісламу", насправді є досить млявою спробою дещо видозмінити ісламську традицію, пристосовувавши по можливості *'ilm* — ісламське світське та релігійне "знання-віру" — до науково-технічного рівня, якого вимагає сучасна держава. В глумаченнях Корану екзегетами першої половини нашого століття змішано антиєвропейські заклики, гнівну полеміку проти матеріалізму, посилення на Коран і наївні виклади сучасних природничо-наукових теорій. Подекуди наводяться приклади "наукових передбачень" в давніх текстах, що дивовижно нагадують анекдоти часів "Россія — родина слонів" (Іван Грозний винайшов рентген, бо писав Курбському, що бачить його наскрізь). Говорити про "лібералізацію" ісламу в даному випадку можна лише умовно: певними поступками досягається нероздільність ілму як "віри-знання" і таким чином — пріоритет ісламу як теологічної та політично-правової цілісної системи. "Лібералізація" ісламу — це не європеїзація східної культури, а спроба ісламізації європейських науково-технічних і організаційних досягнень.

Засновником нового напрямку став в кінці минулого століття афганець аль-Афгані, що працював переважно в Єгипті (мавзолей аль-Афгані знаходиться в Кабулі). Його учень Мухаммад Абдо, наприкінці життя — верховний муфті Єгипту, читав в Каїрському університеті курс лекцій — коментар до Корану (*tafsir al-kur'an*), керуючись аналогічним тafsіром XV століття. Праці аль-Афгані, Абдо та інших і лягли в основу ідеології "Асоціації братів-мусульман", створеної 1928 р. в Єгипті Гасаном аль-Банна.

Десять років перед тим шкільний учитель аль-Банна був діячем суфійських братств.

До 1936 р. "Брати-мусульмани" були швидше пропагандистською та благодійною організацією, пізніше стали

створювати воєнізовані загони і перейшли до терору. Того ж 1936 р. в Палестині відбулось арабське антисврейське повстання, лідер його, великий муфті Хадж Амін ель-Гусейні, після поразки вийшов до нацистського Берліну.

Аль-Банна писав до віруючих "послання" (рісала), в яких доповнив "ліберальний ісламизм" аль-Афгані — Абдо концепціями джихаду, "націоналізму ісламу" і "ісламської держави". В руслі ідей аль-Банна Са'ід Кутб розвивав ідеї "соціальної справедливості в ісламі", Мустафа ас-Сібаї — принципи "ісламського соціалізму". Програма передбачала створення — спочатку в Єгипті, а потім в усьому ісламському світі — суспільства, побудованого на "ісламській справедливості" шляхом строгого дотримання ісламських норм, Корану і шариату. Це по суті і є "третій шлях", ворожий і безбожному марксистському соціалізму, і західному капіталізму.

Після смерті Аль-Банна 1949 р. "Брати-мусульмани" розпалися на декілька течій. Ортодоксальна концепція аль-Банна і Кутба виявилась "поміркованою". Більш радикальні нащадки належать або до прихильників "ісламського соціалізму", або до гранично право-екстремістських терористичних груп типу "аль-Джихад".

З "ісламським соціалізмом" ідейно споріднений і напрямок, представлений не-ісламськими, світськими арабськими державами. В Єгипті після перевороту 1952 р. військова хунта не одразу прийняла соціалістичні гасла — Арабський соціалістичний союз як урядова партія створена Насером тільки 1963 р. Зате в Сирії ще 1947 р. заснована партія "Відродження" ("Баас"), яка ставила за мету створення єдиної арабської держави, завоювання свободи від колоніалізму та колоніальної психології, побудову єдиного арабського соціалістичного суспільства. 1954 р. Баас перейменована в Партію арабського соціалістичного відродження (того ж року в Іраку створено її філіал. Зараз нащадки Баас в Іраку і Сирії — непримиренні вороги).

Світські режими з соціалістичною ідеологією чи фразеологією — Лівія Муамара Каддафі, Ірак Саддама Хусейна, Сирія Хафеза Асада — знаходяться в гострих

конфліктах з ісламськими (шиїтський Іран, Саудівська Аравія та інші традиціоналістські режими півострова), з Заходом і один з одним. Магіріб і Близький Схід в цілому знаходяться у вкрай важкому економічному стані. Країни мало придатні для сільського господарства, чисельність дітей тут — від 4 до 5 на сім'ю (шир європейській середній близько 1,5), рівень охоплення молоді школою — близько половини, а то і менше, робочих місць катастрофічно не вистачає; передмістя з молодими людьми, більша частина яких нічим не зайнята, були і залишаються джерелом неспокою. Закінчення ісламського університету додає людям престижу, інколи дозволяє стати юристом, викладачем, журналістом, а в основному прирікає на безробіття. Зате випускники підтримують традиції ортодоксального ісламу. Серед студентів впливові "безумці Аллаха", які влаштовують страйки та інші політичні акції.

Трагедію постколоніального світу, що борсається між світською диктатурою і ісламським фундаменталізмом, видно на прикладі Алжиру. Визволившись від Франції, він пережив кілька диктатур, найтривалішою з яких був режим Бумедьєна. З середини 60-х років, коли військовий міністр Хуарі Бумедьєн, усунувши Бен Белла, прийшов до влади, Алжир знаходився не в гіршому економічному стані, зокрема завдяки нафтовому дощу. Надчутливість Бумедьєна до національних проблем, спрощений прогресизм, віра в ефективність сильної влади привели до тієї суміші авторитаризму, соціалізму радянського типу, націоналізму і прагнення до автаркії, яка врешті швидко загальмувала будь-який рух. Розпочата Бумедьєном "арабізація" Алжиру призвела до гострої кризи в культурі. Алжир, принаймні в його більш-менш цивілізованій частині, був і залишається двомовним. Бумедьєн взявся рішуче ліквідовувати франкофонію, зокрема запрошуючи на роботу людей арабської культури з-за кордону, встановлюючи процентне співвідношення між "ширими арабами" і "франсізамами". Як пише французький історик і політолог Гассан, нерозумна арабізація породила дві категорії нещасних: недостатньо кваліфіко-

ваних "арабізанів", які ображалися, що посади захоплено "франсізанями", і "франсізанів", змушених працювати разом з некомпетентними "арабізанями", випущеними на орбіту влади ідеологічними квотами.

Все це вийшло на поверхню тоді, коли наступник Бумедьєна Шадді Бенджеді спробував перейти, за висловом Гасана, "від дезорганізованого соціалізму до ліберального аферизму". Спроба негайно призвела до такого спалаху корупції і економічного розвалу, повсякденного грабунку і поліцейських репресій всюдисущої держави-імпотента, що суспільство впало в глибокий маразм. Алжирці перетворилися на розчарованих, фрустрований народ, готовий проникнутися ісламістським безумством. Армія не допустила до влади ісламістів, залишивши кров'ю передмістя столиці, і сьогодні Алжир являє собою загрозливо нестабільну країну, незважаючи на перемогу генерала Ляміна Зеруаля на сумнівно-демократичних виборах. Терористи Збройної ісламської групи та Ісламської армії порятунку ведуть нещадну криваву війну з усім суспільством, намагаючись ввернути країну в "простір смерті" і придушити всяку здатність до самостійного мислення і духовного опору. "Культура терору" поширюється і на Європу, насамперед на Францію.

Все більшого значення набуває турецька проблема. Ідея включення Туреччини в систему Європи реалізується з величезними труднощами. Європеїзація Туреччини зосереджується чи не в основному в Стамбулі. Тут зараз живе 10, 12 чи 16 млн. — ніхто не знає, скільки; місто хаотично лізе через гори, в центрі споруджуються хмарочоси, власники яких "важать" десятки мільярдів доларів, сюди здійснюється екзод з рівнин Анатолії. В Діарбекірі на 500 тис. населення — 100 тис. безробітних. Опора ісламістів — передмістя. Туреччина була й залишилась країною бюрократії і хабарів, і тільки перемога на муніципальних виборах ісламістів покляла край корупції в Стамбулі і Анкарі. І так війна в Курдистані, націоналістичний ідеологічний контроль призводили до порушень демократії; соціолог Ісмаїл Бесікчі

"заробив" за виступи в курдському питанні 200 років тюрми. Переформулювання 8 ст. антитерористичного закону дозволило Туреччині увійти до європейського митного союзу, але це не врятувало європеїстку Тансу Чілер. Перемога ісламістів на виборах поставила під загрозу всю європеїстську конструкцію Туреччини. Поява на її місці ісламістської держави була б таким ударом по європейській політиці в цьому регіоні, який важко собі навіть уявити. П'ятнадцять років тому військовий переворот і арешт лідера ісламістів Ербакана усунув загрозу ісламізму. Зараз коаліційний уряд очолює Ербакан. Правда, американці мають надії на утворення орієнтованого на Захід ісламського регіону, до якого входили б і Боснія, і Туреччина. Але з намірами турецьких ісламістів створити ісламський варіант НАТО і Європейської спільноти слід рахуватися серйозно.

Найбільшчим пунктом стосунків Європи з арабським світом залишається проблема Ізраїлю, яка вимагає окремого розгляду, оскільки тут Європа має свої специфічні інтереси і зобов'язання. Намітилися слабкі перспективи арабо-єврейського урегулювання, і якщо вони реалізувались, це могло б стати початком нової ери Сходу. Поки що Захід намагається утримати рівновагу, продовжуючи давню політику угод з консервативними арабськими режимами, насамперед традиціоналістським королівством дому Саудів, і підтримуючи європеїстські тенденції світських режимів.

Вперше в Барселоні сіли за стіл керівники 27 міністерств закордонних справ півдня і півночі Середземномор'я. Хав'єр Солана запропонував зафіксувати принципи взаємної поведінки, встановити в Середземномор'ї років через п'ятнадцять зону вільної торгівлі, вести курс на культурне зближення країн зони. Однак, про зону вільної торгівлі говорити не доводиться там, де немає вільного переміщення ані робочої сили, ані сільськогосподарських товарів, а цього б Європа не витримала. Арабські консервативні режими зацікавлені в зближенні з Європою там і постільки, поскільки вони вимагають підтримки проти своїх ісламістів. Звичайно, поза цією

системою лишаються Лівія, Судан, Ірак, Іран, Сирія. В орієнтації на південь Середземномор'я зацікавлені більше Іспанія, Італія, почасти Франція; Німеччина віддає перевагу Сходу Європи і колишньому СРСР. Як би не було, до союзу Європи з південною гілкою давньої Середземноморської цивілізації ще дуже і дуже далеко.

Чи існує для України власний варіант "ісламської" політики, відмінний від європейської? Якщо виходити з концепції нейтральної і позаблокової України, що хоче керуватися тільки власними економічними та військово-політичними інтересами, то можливі різні варіанти комбінацій, які включали б тісні стосунки і з Іраном, і з Сирією, і з Лівією, і з традиціоналістськими режимами, і з ісламістським Іраком — в залежності від того, що нам вигідно сьогодні. Якщо виходити з європейської концепції, східна політика України мусить мати інші загальні принципи. В залежності від того, наскільки глибоко ми сприймаємо європеїзм, будеться і наше ставлення до арабського соціалізму. Не забудемо, нарешті, і про релігійний бік справи: якщо Україна має офіційну церкву, виникає проблема православної політики щодо власного ісламу. Якщо ж Україна є світською державою, відділеною від церкви, іслам є однією з рівноправних релігій народу України, і це ще більше ускладнює формулювання принципів політики щодо "світу ісламу".

РОСІЯ: ЄВРАЗІЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ?

Якщо абстрагуватися від внутрішніх джерел європейської нестабільності, то найбільшу небезпеку для Європи становила у XX столітті Росія.

Сьогодні, після краху комунізму в СРСР, відкрилися перспективи інтеграції Росії в західний світ і водночас вималювалася можливість групування ряду держав — нових і, не виключено, старих — навколо Росії як якогось нестандартного, не західного і не східного, а, як часом кажуть, євразійського цивілізаційного центру. Чи можна розглядати Росію як носія особливої цивілізації, що в чомусь поступалася Європі, а в чомусь випереджувала її?

Такі детальні екскурси на Схід були мені потрібні зокрема для того, щоб показати: Росія не є варіантом Сходу. Росія, як спадкоємниця Візантії, є варіантом Європи, — але східним її варіантом із своєю специфікою.

Російською специфікою було те, що і релігійний, і "народно"-національний виміри підпорядковувалися потестарному, владному, абсолютистському як основному і визначальному, втрачаючи тим самим свою самостійність.

Просто кажучи, Росія з сивої давнини була суспільством з інститутами нічим не обмеженої, абсолютної деспотичної влади. Корені батьківського деспотизму в традиційній сім'ї такі ж давні, як і патріархального деспотизму князя, царя чи поміщика. Коли на початку XIX ст. Олександр I доручив вияснити, чи має поміщик згідно з давніми правовими уявленнями право на життя своїх кріпаків, його експерти так нічого і не знайшли в історії, крім прикладів і барської доброти, і найбезмежнішого терору. Той режим, при якому залежного селянина продавали іншому хазяїну окремо від сім'ї і від землі, як худобу, а могли і запороти на конюшні безкарно, називався кріпосним, а був по суті одним із найжорстокіших рабовласницьких. Америка і Росія відмовились від рабовласництва майже одночасно, в 60-х роках XIX ст., але в Росії рабами були етнічно *свої*, а не куповані *чужі*.

Відсутність чіткої межі між свободою і рабством — особливість російського суспільства протягом довгої його історії.

І в побуті, і у "високій" культурі деспотизм сусидив із породжуваними ним же вибухами зухвалості, одчайдушності, хвальцості і молодечства. На рівні історії констатуємо часті вибухи "антиструктурних" асоціальних рухів, романтизацію напівкримінального бунту, сполученого з вірою в харизму "справжнього" вождя (царя) чи духовного лідера. Звідси харизматичні самозванці, що з'являлися аж до другої половини XIX ст., і трагічна культура пророків з ремінісценціями й у високій літературі ("глас поета — глас Божий").

"Ненормальний" з європейської позиції, абсолютистський характер наднаціональної, надрелігійної, надідеологічної влади породжував брак "національної ідеї", що її аналози у західних суспільствах природно зростали в ході культурного розвитку.

Європеїзація Росії після Петра I створила двоїсту західницько-московифільську ідеологічну систему. Як і всі європейські християнські суспільства, російське суспільство перейшло від архаїчного освячення князівської влади харизмою "слави" до ідеології "царя як помазанника Божого". Але фактично церква була підпорядкована світській владі, як і у Візантії, і "помазання" від неї залежало все менше. Росія була імперією в тому класичному сенсі слова, що *влада* ніким і нічим не легітимізувалася і сама була джерелом легітимності і церкви, і етнокультурних традицій.

Це — європейська, але східно-європейська, візантійська спадщина, перейнята Росією разом з двоголовим орлом і ідеєю "третього Риму". Джерелом уявлень про місію царської влади була ідея "третього Риму", успадкована і Петром I (місто Санкт-Петербург будувалося як "третій Рим", град святого Петра, а не царя Петра).

В європеїзованій Російській імперії незалежна від етнорелігійної основи ідеологія Великої Держави мала західницький, точніше — космополітичний характер. Але існувала і Москва, існувала і етнорелігійна, націоналістична ідея, на початку XIX ст. ще опозиційна (раннє слов'янофільство); останні два російські царі, Олександр III і

Микола II, приймають ідеологію російського націоналізму і носять бороди, як і великі князі Московські. Наскільки неспроможною виявилася легітимізація імперської влади вульгарним російським націоналізмом, не варто розповідати.

Петро I гостро ненавидів стару Московську Русь, однак, в певному відношенні його ставлення до Заходу не відрізнялося від традиційної московської ксенофобії. Ось що писав з цього приводу російський історик В.О.Ключевський: "Поки запозичували у Заходу технічні удосконалення, промислові і воєнні, суспільство, згнітивши серце, допускало західний вплив. Але коли цей вплив став проникати в поняття і звичаї, проти нього піднялося сильне збурення, і коло часу воцаріння Петра його противники почали торжествувати... При Петрі якось саме по собі встановилось досить невизначене ставлення до Західної Європи. ...Забираючи європейську техніку, він залишався досить байдужим до життя і людей Західної Європи. Ця Європа була для нього зразкова фабрика і майстерня, а поняття, почуття, суспільні і політичні відносини людей, на яких працювала ця фабрика, він вважав справою сторонньою для Росії". Ставлення до Заходу як до "фабрики і майстерні", ігнорування підвалин духовної і політичної культури Європи було тією основою, на якій сходилися обидві протилежності — національно-державна і імперсько-державна, "московська" і "петербурзька". При цьому великодержавна ідея мала за собою високу традицію, а масовий російський націоналізм залишався низьким, лабазно-плебейським і одержав презирливу назву "квасного патріотизму".

Ця тенденція збереглася і посилилася в "комуноросійський" період. Інтернаціонально-космополітичний напрям реалізувався в ортодоксальному марксизмі і орієнтації на світову пролетарську революцію, великодержавно-імперський — в опорі на червону Росію як основний бастион цієї революції. У Леніна знайдемо те і друге, Троцький вітлоє романтику світової революції, Сталін все більше ігнорує "міжнародний пролетаріат" і сполучає російську великодержавну агресивність з обережним російським ізоляціонізмом.

Люди, охоплені ностальгією за Великою Державою, не розуміють, що без ідеологічного освячення, без культурної

легітимізації влада за наших умов довго не існує. Єдиною легітимізацією нової держави, яка утвердилася на просторах Російської імперії, була ідея комунізму. Коли наступив крах комунізму як державної ідеології, першою реакцією системи, несподіваною і для Заходу, і для більшості радянських політиків, став розвал СРСР по національних швах.

Власне, державу епохи Леніна і Троцького і не можна назвати імперією, якщо імперія — це нічим, в тому числі і ідеологічною легітимізацією, не обмежена влада. Радянська Росія першого десятиліття — держава комуністів-фанатиків, ультралівої "антиструктури", що зробили марксизм політичною релігією чи, краще сказати, політико-релігійною ерессю. Зовсім безглуздими виглядають спроби знайти якісь національні мотивації в ранній "диктатурі пролетаріату", як російські, так і інші, — єврейські, латиські чи китайські, — керуючись прізвиськами діячів партії, ГПУ чи Комінтерну.

Щоб сформуувати тоталітарну імперію з ідеологією "Короткого курсу історії ВКП(б)" і "правом" Московських процесів 1936 — 1938 рр., Сталіну потрібно було десятиріччя — від "великого перелому" до "єжовщини". Повний параноїдальний тоталітаризм протримався півтора десятиліття, до смерті його творця. Всі роки "комуністичного будівництва" і "будівництва розвинутого соціалізму" ми прожили в тривожному чеканні, коли "знов будуть саджати"; але в тому масовому масштабі, без якого неможливий тоталітаризм, "саджати" вже не наважувався жоден спадкоємець Сталіна. Фактично три десятиріччя після Сталіна — загинання, криміналізація і розклад тоталітарного режиму. Тим не менш Росія увесь цей час залишається імперією — не тільки в тому розумінні, що влада супердержави поширювалась на неросійські національні території, а й — головне — в тому розумінні, що влада ця була абсолютною, не обмеженою ідеологічними рамками, без духовних травм підшукаючи будь-чому виправдання в гнучкій "марксистсько-ленінській" догматикі.

Російська націоналістична ідеологія з кінця тридцятих років поступово набирає силу; вершина російського націоналізму — післявоєнні сталінські роки. Хрущов,

який критикував Сталіна на XX з'їзді КПРС, і Хрущов, що грозився "закопати" Захід, — це один і той же Хрущов, "державник" — комуністичний фундаменталіст, і тому він не міг бути водночас російським націоналістом. Хрущов намагався зміцнити і оновити російський комунізм шляхом критики сталінських "перекручень" з позицій "справжнього марксизму-ленінізму", звертаючись до "витоків", до Леніна, до *фундаментів*. Вивітрювання ідеології після перевороту 1964 р., в пору консервативно-догматичної геронтократії, йшло дуже швидко, і реально консервативний комунізм шукав опору в російському націоналізмі, — принаймні все більше боявся національних відцентрових сил. Проте відкритої орієнтації на російську національну ідею не прийняв жоден із післяхрущовських вождів. Не брав нікого до уваги і розмови про комуністичне будівництво. Від комуністичної ідеології зберігалася в основному сукупність ідеологічних заборон, передсудів і ритуалів.

В політико-ідеологічній невизначеності пори розкладу тоталітаризму можна простежити ті ж тенденції, які властиві були імперії Романових. Комуністичний режим створив нову західницьку культуру, орієнтовану на військово-промисловий комплекс, про високий рівень якої красномовно свідчать хоча б успіхи в галузі космічної техніки. Соціальна база цієї культури незмірно розширена. І знову ж таки, засвоєння і розвиток західних культурних стандартів звернений до "зразкової фабрики і майстерні", а зовсім не до "понять, почуттів, суспільних і політичних відношень людей, на яких працювала ця фабрика". В культурі радянського зразка сполучаються європеїзм, широта техніко-раціоналістичного кругозору з душевною бідністю, примітивністю філософії життя, включаючи національні орієнтації.

Чи ставить все це російські соціально-культурні орієнтації поза європейським простором? Думаю, що ні.

Вже те, що російська історична парадигма "самодержавие, православие, народность" була прямою антитезою європейському лібералізму, але *сформульованою в його ж системі понять*, говорить про політичний роз-

виток в спільному руслі. До російської культурної історії належить як консервативна "охранительна" ідеологія і практика деспотизму, так і її прима протилежність.

Росія виробила особливу, глибоку і чутливу *культуру страждання*, яка відкрила не тільки росіянам, а й Європі нові духовні горизонти. Все, що було кращого в російській культурі, створювалось в свідомій чи несвідомій опозиції до імперської влади; в словниках європейських мов прийшло російське слово "інтелігенція" — саме як позначення мислячого і духовно незалежного прошарку суспільства, а не просто "інтелектуалів"; в самій царській Росії слово "інтелігент" сприймалось мало не як слово "революціонер" або "єврей", і його однаково не любили Микола II і Гітлер. Не любили інтелігенцію і комуністи. І ця культура, неасоційована і не структуризована в деспотичне суспільство, і раціонально-технічна космополітична культура "зразкової фабрики і майстерні" розвивалися за участю всіх націй Російської імперії, її традиції по сьогодні об'єднують культурну еліту на всій території колишнього СРСР. Туга по *цій* культурній єдності використовується сьогоднішніми реставраторами Великої Держави.

Ця Росія, Росія страдницької солідарності, — це і є Росія, яку знають і люблять у світі. Вона є частиною всієї, повної і справжньої, страшною і великодушною Росії як цивілізації і водночас частиною Європи як культури.

Не можна, на жаль, не відмітити, що кращі люди Росії — як європейськи орієнтовані ліберали, так і гуманісти національного напрямку — рідко утримувалися на рівні Герценового "За нашу і вашу свободу", коли виникала загроза Великій Державі. Прикладом може бути підтримка і прогресивними діячами-реформаторами, і Достоевським царського уряду в час польського повстання 1863 року. Тими ж мотивами викликана недоброзичливість щодо самостійної України у багатьох нинішніх російських демократів.

В часи панування Золотої Орди Московська Русь запозичила у татар багато соціальних інститутів, але годі шукати витoki російського безмежного деспотизму в "татарщині". Корені його в патріархальній давнині, а живу-

чим він став внаслідок експансії влади на колосальні простори Євразії. І сьогодні лібералізація режиму в новій Росії упирається не в якусь "татарську ментальність", а в загрозу втрати неросійських територій. Що тут є реальна проблема для країни, цілісність якої перед загрозою, — не доводиться говорити. Факт той, що ця обставина буде впливати на Європу дестабілізуючим чином.

Сьогоднішня Росія — це вже не держава із всесвітньо-історичною місією вождя світового соціалізму. Але це і не держава російської нації, бо вона розпростерлась на без малого шостій частині планети Земля і включає батьківщини чужих народів. В ім'я чого об'єднані всі вони в Велику Державу, без якої простий росіянин, як виявилось, відчуває себе таким нищим і нещасним? Виправдання Великої Держави все настирливіше шукають в ідеології "євразійської цивілізації", яка захопила кращі уми російської інтелігентної еміграції 20-х років і приваблює високих російських інтелігентів і сьогодні. До продовження великодержавної політики штовхає інерція, закріплена в інтересах "силових структур", збройних сил передусім, і комплексі неповноцінності одвічно гнобленої "маленької людини".

Росія не може погодитися із втратою статусу великої держави. Це штовхає її не тільки на авантюри типу чеченської, не тільки на відвоювання військово-політичної домінації на обширах колишнього СРСР. Росія виявляє інтерес до Китаю, до Близького Сходу, до всіх точок, де Захід має якісь труднощі. Тут — найслабше місце російської демократії, джерело росту авторитарних і тоталітарних сил і небезпека для стабільності Європи.

СОЦІАЛІСТИЧНИЙ ВИБІР — Європа

Обираючи гуманістичну і соціалістичну орієнтацію, не можна не зробити однозначного вибору на користь Європи. Орієнтація на потреби "простой людини", захист її повсякденних інтересів не може обійти багатовікового досвіду різних цивілізаційних шляхів. Можна шукати власні ідеали і способи їх реалізації, але треба бачити основу, на якій зводиться конструкція. Європейський плюралізм і європейська традиція захисту особи визначає, на мій погляд, ту загальну лінію соціального розвитку, яка Україні найбільш бажана і прийнятна. Як пройти дорогу, що відділяє нас від Європи сьогодні, — це інше питання. Головне — щоб ми із своїх злигоднів, із своєї політичної і духовної некультурності не зробили зараз знаряддя самозаклосу і самовтіхи: то не "специфіка", а слабкість, яку мусимо подолати.

Росія чи Європа? Це питання не цивілізаційного вибору — його поставила перед нами великодержавна російська позиція. Насамперед вона поставила перед самою собою цю безглузду дилему: "Захід чи ми?" Нічим, крім фантомного болю, фальшивого почуття болю у відрізаній нозі, це не виправдане.

Росія може знайти свій вибір в європейській цивілізації. Але це і її справа і її вибір. А поки що імперські ревнощі можуть істотно загальмувати наш шлях до Європи.

У зв'язку з цим перед Україною стоїть дві різних проблеми — культурна і військово-політична.

Військово-політична проблема — це проблема нейтралітету і НАТО. Якщо бути послідовним європейцем у політичних і духовних орієнтаціях, то слід визнати стратегію нейтралітету у перспективі безплідною і безпринципною. Ніякого окремого і особливого світу, подібного до швейцарського, український нейтралітет не створює. Це — данина кон'юнктури, обіцянка нікому не заважати, дана в критичну хвилину. Українського нейтралітету не хоче і Росія, яка уперто силує Україну прийняти свої власні орієнтації.

Послідовний європейець означає орієнтацію на інтегровану Європу і на її військово-політичний інструмент — НАТО. Оминаючи деталі, пов'язані з можливостями опору Росії, вартістю переорієнтації на західні зразки озброєння тощо, можна визначити принципову позицію: **майбутнє України — в НАТО**. Культурна проблема — це проблема культурних зв'язків з Росією в контексті європейських культурних орієнтацій. Європейські орієнтації зовсім не вимагають від України культурного розриву з Росією. Навпаки. Якщо до XVII ст. Україна була посередником між Європою і Росією, то потім два століття зв'язок української культури з Європою здійснювався через Росію. Україна зробила колосальний внесок в європейовану російську культуру, склався і широкий маргінальний шар, який можна віднести як до російської, так і до української культури. Сьогодні вже немає необхідності звертатись до Заходу через Москву — навпаки, переорієнтація на прямі українсько-європейські (україно-американські, взагалі світові) зв'язки має здійснюватись ще більш радикально. Однак, це не суперечить збереженню і зміцненню культурного зв'язку і навіть культурної єдності з Росією.

Російська література, російська музика, російське малярство, вся російська культура — це не одна з іноземних культур, як то хоче зобразити дехто з наших політичних лідерів та освітніх адміністраторів. На жаль чи на щастя — то залежить від політичних смаків, — але російська культура для нас не чужа: ми не зрозуміємо власної духовної історії, якщо викинемо з неї духовну Росію.

Франція організувала так звану "франкофонію" — організацію, яка підтримує єдність культурного простору її колишніх територій. Для організації подібної "русофонії" є не менше підстав. В цьому зацікавлені однаковою мірою як Росія, так і колись підвладні їй народи. Можливо, в межах "русофонії" Україна стала б регіоном, більше зв'язаним із Європою, ніж навіть це було тоді, коли саме через неї йшли культурні впливи на Московську Русь. Це вже вирішувалось би в змаганні, необхідному як у сфері економіки, так і у сфері культури.

США ЯК ЄВРОПЕЙСЬКА ПРОБЛЕМА

Американська політика України має загальноєвропейське підвалини і в той же час певні відмінні орієнтації.

США є найбільшою світовою потугою і має на порядок вищу складність інфраструктури, ніж Європа. Йдеться не тільки про величезний фінансовий, економічний, військовий, науково-технічний потенціал Сполучених Штатів Америки. Самі розв'язання різного роду соціальних (економічних, фінансових тощо) задач спираються в Америці на незрівнянно вищі, ніж будь-де в світі, організаційні, технічні, інформаційні способи. Все це робить Сполучені Штати могутнім фактором світового розвитку.

Сьогодні саме США є військовим гарантом європейської цивілізації, і це ставить Європу в подвійне становище. Навіть радість від краху комуноросійської імперії в Європі дещо затьмарена перспективою безконтрольності США. Сполучені Штати Європи — до певної міри результат прагнення протиставити Сполученим Штатам Америки державну міць об'єднаного Старого Світу.

Справа не лише в монополії військово-політичного впливу Америки на світові процеси після поразки Радянського Союзу, яка порушує рівновагу сил на планеті. США із своїми проблемами та цінностями можуть нав'язати світові зовсім не ту модель, яка прийнятна для європейської цивілізації. В деяких відношеннях Європа несумісна із Сполученими Штатами.

Як не парадоксально, США із своєю світовою перевагою в організації та інфраструктурі не може вважатися країною найбільш досконалої і ефективної системи керування життєвими процесами, зокрема в економіці. Це обгрунтовано показав ак. Б.Д.Гаврилишин. З політичного і культурного боку, як соціальна структура і як гілка західної цивілізації — Сполучені Штати мають певні особливості, перенесення яких на європейську реальність зашкодило б останній.

Америка — країна соціально стабільна не зовсім у тому розумінні, що Європа. Стабільність Європи ґрунтується на рівновазі тенденцій і інтересів соціальних груп. Європа, навіть в найбагатших країнах, не покінчила з бідністю, — в часи погіршення кон'юнктури, ніби під час відпливу, несподівано відкривається на поверхні незнайомий рельєф, обширні масиви безнадійно бідних соціальних прошарків. (Образ завжди кульгас — в даному випадку краще було б говорити про рельєф суспільного дна). Не покінчила з бідністю і Америка. Суть справи в тому, який вплив мають бідніші верстви на суспільне життя.

Стабільність значно багатшого, ніж європейське, суспільства Сполучених Штатів ґрунтується на стабільності позицій заможної більшості. Водночас в США живе 65 млн. бідних, в тому числі 25 млн. тих, хто за порогом бідності. Америка сидить на пороховому льоху бідності і агресивної неповноцінності соціальних низів, передусім чорної громади.

У зв'язку з вироком у справі О Джей Сімпсона біла Америка пережила справжній шок. За американськими законами людину повинні судити рівні їй люди. Присяжні для суду над багатим чорним колишнім футболістом були обрані не з багатих, не з футболістів, а з чорних — так трактує американське суспільство сьогодні цю вимогу, трактують не стільки білі, скільки чорні! В результаті виправдання звинуваченого в убивстві було настільки тенденційним, що ненависть і недовіра, прихована за цим, породила фрустрацію. Не менш гнітюче враження справив похід мільйона чорних мужчин на Вашингтон. І хоча марш не став торжеством ідеології Луї Фаррахан, ісламизм в Америці сприймається як фактор внутрішнього напруження, а не лише далекий іранський чи лівійський фактор. Символом американської тривоги став страхотливий вибух у Оклахомі.

Звичайно, це не означає, що Сполучені Штати ігнорують ідею соціального захисту. Система соціального страхування, пенсій та допомоги бідним різноманітна і, сказати б, не скупа, особливо порівняно з нашою. Деяким категоріям людей вона дозволяє вести паразитарне існування.

І тим не менш чорне провалля контрасту залишається. По-своєму воно санкціоноване принципами організації суспільства — "власність, змагання, відповідальність", або по-старому, по-піонерському, — "іди або здохни".

Як і скрізь, боротьба між правими і лівими стосується двох проблем: податки і соціальний захист. Праві за зниження податків, ліві за соціальний захист. Республіканці вимагають знизити за 7 років масив податків на 240 мрд. доларів. Клінтон говорить, що це вигідно багатим, треба знижувати так, щоб виграли середні класи.

Напередодні передвиборчої кампанії Клінтон сказав, що його розходження з республіканцями з бюджетних питань мають ідеологічний характер. Якби він розвинув цю думку і спробував вийти на вибори під ідеологічними прапорами, він неминуче програв би, бо виявився б лівим. А американський виборець не любить лівих, хоча може й віддати перевагу захиснику одиноких матерів чи бідних студентів. Восени 1994 р. в суспільстві почалися великі дебати, через Америку прокотилася "республіканська революція", і "гнів білої людини" висунув в лідери її Ньюта Гінтріча. Потім все досить швидко змінилось — можливо, тому, що в парламентських коридорах вивітрилось живе почуття "революціонерів". Боротьба між Клінтоном і Доулом, як завжди, надзвичайно запекла, проти Клінтона пускаються в хід переважно персональні звинувачення. Дивовижно і зовсім не в європейських традиціях, що десь на периферії залишаються загальні політико-ідеологічні оцінки. А між тим уже досить давно республіканці стали партією консервативної правлі, демократи — принаймні партією, підтримуваною лівими інтелектуалами.

Американська двопартійна система побудована так, ніби дистанція в соціально-політичних програмах *майже* немає, і *майже* все зводиться до оцінки особистості кандидата в президенти. Це — спадщина соціально однорідного суспільства з прямою демократією. Так обирали колись мера чи шерифа, прив'язавши коней до дерев'яної конов'язі. У могутній державі з її грішми, телебаченням і виборчими апаратами ця безпосередність давно стала ілюзією і свідчить швидше про безпосередність виборців.

Тим не менш Сполучені Штати Америки залишилися унікальним прикладом велетенської держави, що не стала імперією і не дозволила державному апарату роздути демократію. Можна думати, що сутички на президентських виборах давно стали б фарсом, якби в основі цього суспільства не лишилася — як доповнення до повної незалежності особи — дуже стабільна система контролю за індивідом, що спирається на громадську думку великого чи малого міста, провінційної спільноти, нарешті, церковної громади. Не зайве згадати, що Америка відрізняється від Європи ще й надзвичайно високим відсотком практикуючих віруючих. Характерно також, що в США вся преса — регіональна (такі загальноамериканські газети, як "Нью-Йорк таймс", є регіональні газети, що набули всеамериканського значення). Будучи шаленими патріотами Сполучених Штатів, американці більше цікавляться місцевими справами, ніж загальнонаціональними.

Складається враження, що всю потребу в людській солідарності, безкорисливій любові людини до людини американець задовольняє в сімейному колі та недільних відвідинах церкви, а також в діяльності численних філантропічних організацій. Якщо, звичайно, не зважати на національні громади. Так склалась історія Америки, що громадянин цієї країни домагався успіху, коли сподівався на самого себе.

Порівняно з європейськими стандартами в Америці явно виражений консерватизм і дуже невиразно — лівий напрям. При цьому значно відрізняється своїм загальним змістом від європейського і той, і другий.

Американський консерватизм тримається на ворожості американців до Держави-Провидіння. Хоча провінційну еліту складають саме місцеві багатії, в цілому найбагатші люди Америки не входять до кола найбільш поважаних її громадян; престижніша професія адвоката чи лікаря. Мультиміліонер, особливо якщо він ще й із сім'ї мультиміліонерів, має менше шансів на президентських виборах, ніж просто заможна людина (ну, звичайно, не бідняк), яка власною працею добилася успіху, *self made man*. Але не могутня бізнесова верхівка країни, а

держава викликає найбільше роздратування у рядового американця, що й використовують консерватори.

Це не означає, що американська держава не відіграє істотної ролі в економіці країни та в її культурному житті. Всі починання, які — особливо внаслідок великого ризику — коштують дуже дорого, спочатку бере на себе держава. Національна державна служба була піонером при організації ретрансляції телепередач у віддалені гірські райони, але потім системи ретрансляції переходили в приватні руки. Після краху приватної залізничної компанії на сході США було організовано державну компанію "Амтрек". Вона завоювала великий авторитет у американців, і багато хто схилився до того, щоб компанія залишилась в руках держави. Але держава неможлива: підприємство повинне бути приватним, щоб лишитися життєздатним.

Американський прогресизм має своє поле: освіта, кримінальний світ, докільця. Ці козири можуть розігрувати і праві, Клінтон відвоював це поле у республіканців. Проблеми, при обговоренні яких прогресисти апелюють до солідарності і вищих людських цінностей, нібито і часткові, але їх обговорення набуває дуже загального характеру.

Визрно видно, що на прикладі абортів. Стутчне перервання вагітності дозволене 1973 р., але більшість американців — противники абортів. При цьому американці залишаються прихильниками свободи вибору (мати дитину чи не мати), і тут починаються інтелектуальні драми. Те ж з гомосексуальністю та шкільною молитвою. Будучи нацією, нечувано практикуючою релігію, американці з мотивів захисту свободи вибору і незалежності церкви від держави поступаються шкільною молитвою. Виступи в пресі з проблем абортів та релігії в школі використовуються університетськими логіками та філософами при читанні курсу "Критичне мислення" як зразки глибокої інтелектуальної полеміки, подібні до середньовічних християнських та ісламських дискусій.

Слабкість загальної ідеології впливає на загально-стратегічні орієнтації. Чого хоче Америка в світі? Ідеологія консерватизму дозволяє і таку інтервенціоністську

відповідь, яку пропонує Боб Доул, і такий старомодний, але живучий ізоляціонізм ("спочатку Америка"), який пропагує Пат Б'юкенен. Армія коштує щороку 260 мрд. доларів, і стратегічна невизначеність неприпустима.

Військовий міністр США У.Перрі класифікує ситуації (з американської точки зору) на (1) життєві, (2) важливі та (3) гуманітарні акції. Чіткого визначення життєвих ситуацій немає, але відмічено, що американці готові на великий ризик з п'яти мотивів: (1) якщо це стосується ввозу наркотиків у США, (2) якщо це впливає на зайнятість у США, (3) якщо це сприяє чи перешкоджає поширенню ядерної зброї, (4) якщо це впливає на нелегальну імміграцію в США, (5) якщо це стосується джерел енергії (нафти зокрема). Конфлікт в Гольфі з нафтових причин зачепив американців за живе, а в Сомалі (типово "гуманітарна акція") Клінтон провалився, хоча в Гольфі загинуло 148 американців, а в Сомалі всього 18. Чим стануть Балкани, невідомо: якщо "гуманітарною акцією", то досить "калашнікову" викосити десяток американських солдат або вантажівці підірватись на міні (звичайно, до листопада 1996 р.), Клінтон виявиться в критичному становищі.

Європейська ліберальна преса не раз відмічала, що поразки лібералів в Європі немалою мірою спричинені ототожненням їх ідеології з американським "ліберальним консерватизмом" в дусі Рейгана. Європейський соціалізм чимало взяв від ідеології Рузвельтового "New Deal", від концепції Гелбрейта, але політичні програми, побудовані на таких актуальних для американських лівих проблемах, як аборти або гомосексуальність, не сприймалися би в Європі серйозно. Як і у нас.

Звичайно, нам ближча європейська проблематика, ніж американська. Для соціал-демократичної України європейський лівий спосіб осмислення проблем набагато ближчий, ніж відповідний американський. Приймаючи рішуче європейську орієнтацію, українська соціал-демократична політика мала б і в обережному протистоянні Європи і Америки підтримати європейську сторону. Зрештою, Європа просто ближча, до неї не так далеко

діставатися, ніж до Америки, і зв'язки з Європою з усіх точок зору простіші.

Проте, тут виникають перешкоди. Європа не має таких глобальних світових інтересів, як Америка. Хоча Європа ближча до нас і до Росії, її менше турбує претензія Росії на світову роль, ніж американців. Для Сполучених Штатів Україна — можливий партнер в організації тихого опору тихому наступу Росії на колишню територію СРСР і територію, раніше ним контролювану. Для Європи Україна — не просто партнер, а й край, питання про інтеграцію якого в європейський простір неминуче постане разом з усіма проблемами, що звідси випливають. До того ж не для всіх європейських країн Схід Європи пріоритетний — для частини з них пріоритет знаходиться в південному Середземномор'ї.

Бувають ситуації, коли європейські держави обирають європейську, а не американську орієнтацію. Так вчинила Греція під час свого останнього конфлікту з Туреччиною, відмовившись від американського посередництва, — вона була зацікавлена в тому, щоб межа Європи проходила по греко-турецькому кордону.

Є й мотиви, в силу яких Україна вигідніша американська, а не європейська орієнтація.

ЄВРОПА І АМЕРИКА ПРОТИ НАЦІОНАЛІЗМУ

Як говорилося, національна державність є однією з підставових західних цінностей. Ідея самовизначення націй висунута разом з ідеєю Ліги націй американським президентом Вудро Вільсоном; вона викликала занепокоєння у колоніальних держав, але реально йшлося, як виявилось, не взагалі про право націй на самовизначення, а конкретно про створення "санітарного кордону" проти більшовиків. Як ми пригадуємо, президент Буш "не радив" Україні добиватися незалежності від СРСР Горбачова. Сама по собі ідея "права націй на самовизначення" не забезпечує Заходові визначеної політичної позиції в конкретних ситуаціях, зокрема українській.

Кажуть, що європейські народи незалежно від того, признаються вони в цьому, чи ні, — страшенні націоналісти. Говорять також (у нас), що негативне ставлення до слова "націоналізм" — спадщина радянського періоду. Це невірно. Націоналізм не визнаний в західному світі нормою політичного співжиття. Щоправда, відкрито вороже ставляться Європа і Америка до так званого "агресивного націоналізму". Якщо націоналізм — це ідеологія закритості, зверненості до національного минулого, нечужливості до чужих культурних новацій і чужих болів тощо, то націоналістична в Європі не кожна нація, а національна права, національний консерватизм.

Жити національними державами, "так, як англичці, французи або голандці", прагнули спочатку в Європі німці та італійці, потім численні підлеглі Австрійської, Турецької та Російської імперій. Іншими словами, Європі не треба пояснювати, що таке національне питання і як його розв'язують: зразки розв'язання світ якраз і брав на Заході.

Європа формувала і нормальні національні державні і культурні осередки, і наднаціональні державні утворення без національних проблем. Мається на увазі Швейцарія, що в історії Європи, за Тернером, була одним із "обраних народів". Справа не в тому, що Швейцарія, ідеальна держава з погляду багатьох європейських соціалістів, включаючи нашого Драгоманова, унікальна міжнародних напружень. Напруження існує, але є і щось таке в суспільному житті, що робить всіх громадян Федерації передусім швейцарцями, а потім німцями чи французами ("романськими швейцарцями"). Саме цього, заради чого варто жити в спільній державі, мабуть, не створила історія Бельгії, чому став реально можливим розрив між валлонами і фламандцями.

Багатонаціональна Швейцарія — не виняток, а правило для Європи в певному сенсі: чи йдеться про співжиття націй в межах однієї держави, чи про державність однієї старої нації — скрізь основою національно-державного існування є певний спільний "стиль життя", настанови на великій культурній традиції, з яким не дуже носяться напоказ, але заради якого жертвують відцентровими силами і тенденціями.

Європа народила поняття "право націй на самовизначення", вона ж і краще всіх знає йому ціну. Це — якраз той випадок, коли неясно, хто є суб'єктом права. Якщо бути послідовним, то тільки вільне волевиявлення усієї нації шляхом референдуму може бути доказом того, що нація як ціле прагне незалежності держави. Усієї нації — чи більшої частини? Якщо так, то якої більшості? Чи до нації включати всіх, хто живе на даній території, чи тільки етнічно приналежних до національної спільноти? Чи достатньо раз перевірити волю нації референдумом, чи це треба робити регулярно? Десятки подібних питань виникають при спробі розв'язати юридично коректно проблеми, які в Європейській історії розв'язувалися "самі по собі", стихійно, хоч і не безболісно і не одразу.

Водночас Європа реально живе і житиме в національно різномірному, дискретному культурному і політичному просторі. Інтеграція Європи аніскільки не загрожує цій

національно-культурній дискретності. "Клаптиковий" континент виявив в історії величезні інформаційні резерви, створивши суперкультуру над усіма національними регіонами завдяки постійній взаємодії складових.

Важко говорити взагалі, що Європа сприймає, а що вона не сприймає в національному питанні. В Європі ми знайдемо різні варіанти ставлення до національних меншин — від надзвичайної толерантності датчан чи фінів до повного ігнорування проблеми меншин унітарними французами. Але еталон національної держави народжений в Європі. Європа живе в національно різномірному світі. Нормою є і солідарність етнічного, національного типу, і орієнтація особистості на власні уподобання і антипатії при виборі свого оточення. Більш консервативні прошарки орієнтовані передусім на етнічно "своїх", більш рухливі і прогресистські повністю позбавлені таких орієнтацій, але не нав'язано суспільству ні те, ні інше як обов'язкова норма.

Точного поняття "нація" просто не існує в тому розумінні, що не можна чітко сказати, яка етнічна, мовна, культурна група є "нація", а яка — всього лише етнографічна, то діалектна підгрупа нації; яка етнічна одиниця має "право на самовизначення", а яка буде жити в іншій державі. Реально до референдумів справа доходить досить пізно, та й референдуми можуть дати різні наслідки в різних політичних ситуаціях.

"Воля нації" виявляється в довгій історії. Тому ставлення до національних рухів в Європі переважають, сказати б, неспішні. Європа прагне створити для національних груп ці підгрупи такі культурно-політичні умови, за яких ці групи могли б розвиватися, не вимагаючи державної незалежності. Якщо ж статус національної меншини продовжує бути нестерпним, якщо національна держава-господар виявляється нездатною забезпечити меншині гідне існування, тоді — і тільки тоді, а не через якісь загальні принципи — настає пора компромісних по змові врегулювань. Можна сказати, що "право націй на самовизначення" для Європи — не "логічна істина", а "істина факту".

Американський націоналізм — це патріотизм політичний в першу чергу, зоряно-смуғастий. Хоча він може бути і почуттям вищості американського способу життя при недовірі до американської держави як апарату, він залишається націоналізмом американської політичної нації.

Американська нація є цілісність, живий організм, вона — не лише політична нація і не "суміш" різних націй, а й культурна суспільна одиниця. Колонізаційне походження американського суспільства приховує його відносною гомогенність, а прагнення асимілювати всіх (що є умовою стабільності американського суспільства) створює хибне враження етнонаціональної невизначеності.

Американське суспільство є продовженням культурно-політичної історії передусім англійського. Пройшовши вулицями Нью-Йорка, ви можете побачити еволюцію архітектури від староанглійських будинків з коричневої вікторіанської цегли через такі ж коричневі невеселі хмарочоси двадцятих-тридцятих років до сучасної елегантної висотної Америки. Зв'язок американської колоністської цивілізації з їх острівною праматір'ю простежується наочно.

Голландські, німецькі, скандинавські, ірландські, інші іммігранти додавали свої підвали до цього живого цілого, але воно завжди було цілим. Численність і яскрава різноманітність отих підвоів до материнської основи сприяла вирізненню і визріванню специфічно американської цивілізації, але головне в тому, що в ній вони асимільовані як у цілісному явищі.

В США є національні проблеми, і дуже гострі. Вони породжують свої види солідарності — солідарності національних (краще будемо говорити етнічних) громад з ієрархією їх престижів. Але далеко не все американське суспільство поріване цими громадами, як листковий пиріг. Національна солідарність — доля бідних чи принаймні не вищих і не цілком асимільованих Америкою прошарків населення. Колись К'юзо в "Хрещеному батькові" показав механізми упокорення мафією італійських емігрантів, які знаходили в "сім'ї" найпростіші і найнадійні-

ші механізми соціального захисту. Це — граничний випадок, але по-різному своїх захищає кожна спільнота.

Етнічна громада займає певну нішу в Америці чи принаймні творить "паралельний світ", де людина, недоволена своїм статусом в американському суспільстві, знаходить собі доповнювальне місце, нерідко в її житті найбільш важливе. Це дуже помітно в українській американській громаді, яка в цілому пройшла шлях з нижчих шаблів до середнього класу.

"Справжній американець" не має потреби в особливому "етнічному" світі і живе в "Америці взагалі" з її поза-етнічними соціальними вимірами. Емігрант чи нащадок емігрантів, що зайняв стабільне місце в американському суспільстві, або слабо зв'язаний із своєю громадою, або зовсім асимільований. Коли не-американці говорять про "єврейський капітал" в Америці, вони не розуміють характеру єврейської громади в США. Єврейську громаду треба дивитися в Брукліні. Люди, які досягли високих соціальних позицій в американському суспільстві, не входять до громади. Вони можуть співчувати своїм співвітчизникам, багаті ірландці можуть давати гроші на Ірландську революційну армію, євреї — на сіоністський рух, але то не громада. В критичній ситуації вони ведуть себе як американці певної соціальної та культурної верстви, а не як євреї, росіяни чи ірландці. Зрештою, і представники української діаспори в США при всій гостроті національного самовідчуття передусім оцінюють себе як американців.

Для американця поняття "національна меншина" — це значить меншина, що відчуває дискримінацію з національних мотивів, а національна проблема — це проблема усунення страждань меншини внаслідок дискримінації. Як тільки дискомфорту меншини немає, немає і самої меншини. Сьогодні в США ведеться колосальна політична і культурна робота, спрямована на ліквідацію національної та расової дискримінації. Але вона вся спрямована на "обезболювання".

Що стосується національних проблем на планеті Земля і "права націй на самовизначення", то тут США

надзвичайно прагматичні. Коли це було вигідно для Америки, ішли, як відомо, і на контакти з Іраном. Що ж до ісламістів-моджахедрів Афганістану, то вони навіть мали ореол борців за свободу, бо воювали проти червоних. Визнання України — якщо говорити не про дипломатичне визнання, а про внутрішнє сприйняття України європейцями як європейської реалії, про ідейне входження України до Європи — не буде справою швидко. Щоб назва "Україна" запам'яталась європейцям, достатньо кількох таких явищ, як Оксана Баюл. Але щоб Україна виділилась із сірої комуноросійської імперської маси, вона повинна бути сприйнята як культурно-політичне ціле сучасного європейського масштабу, а не як територія (так, на жаль, сприйнята Беларусь).

Ніяке романтичне козацьке ретро не допоможе. А героїчна національна легенда, де борцем за ідеали незалежності виступають сили, в яких Європа негайно розпізнає "агресивний націоналізм", не має ніяких шансів.

Америка буде ставитися до України з врахуванням позиції української громади, єврейської громади і інших потенціальних виборців, з врахуванням стану демократії і ринкової економіки і так далі — але основним фактором лишатиметься інтерес американської політичної нації, державний інтерес США.

Проте, Захід і європейський, і американський не прийме націоналістичного варіанту політичного розвитку України.

Одна з привабливих рис нинішньої України для Європи — толерантність нового режиму в національному питанні і відсутність міжнаціонального напруження, наскільки про це можна судити. В посткомуністичній Україні складається два шляхи розв'язання національної проблеми. Один із них спирається на традицію Центральної Ради 1917 р., на національну програму австрійських соціал-демократів, реалізовану українськими соціалістами: "персональна" національно-культурна автономія, право жити етнокультурними національними громадами при повній рівноправності перед лицем держави кожного громадянина незалежно від його етнічного похо-

дження. Другий — ігнорування етнонаціональних характеристик особистості в рамках єдиної української політичної нації, що знайшло свій вираз у ліквідації у паспорті запису про національність. Обидва відповідають європейській традиції — в тому випадку, якщо право жити етнокультурними громадами не перетворюється на обов'язок. Останнє негайно еволюціонує до південноафриканського апартеїду або системи райя імперії Османів.

Українська держава має підтримувати етнічні громади, але не лише для "обезболювання" національного дискомфорту, а й для створення умов позитивного культурного розвитку меншин, — і в жодному випадку не для створення етнічних ізолятив. Право на етнокультурне виокремлення має бути таким же, як і право на входження, асиміляцію особи в чужу культуру. Поляк, татарин, росіянин чи єврей має право жити в своєму культурному середовищі і розвивати свою етнокультурну традицію. Але якщо українське суспільство завжди нагадуватиме єврею чи росіянину, що він не свій, а гість, хоч би й страшенно дорогий, — ми залишимося Сходом із його системою райя, неприйнятним для Європи і для Заходу в цілому.

ЄВРОПЕЙСЬКА ПРАВА

Праві, консервативні сили в Європі респектабельні, мають величезний політичний досвід і загалом контролюють ситуацію в більшості країн континенту в союзі з менш впливовими лібералами, час від часу поступаючись респектабельним лівим. Консерватизм взагалі сполучається з певним соціально-психологічним типом; йому властивий опір змінам, його дратують новації, зокрема в повсякденному житті, побуті і звичаях, — коротше кажучи, чуже. Історична функція консерватизму — збереження і захист основ суспільного ладу. Консерватизм — імунна система цивілізації.

Механізми консервації європейського образу життя різноманітні, вони не вичерпуються політичною активністю право-консервативних сил. Один із способів надання політичному механізму європейських країн консервативного характеру — ускладнений і уповільнений спосіб розгляду політичних питань, вірніше, такий спосіб, при якому неможливе радикальне і швидке рішення за рахунок життєвих інтересів великої частини народу. Особливо цим відзначається Швейцарія, де найважливіші питання відлежуються у владних інстанціях іноді десятиліттями.

Ще один важливий спосіб включати додаткові гальма — принцип консенсусу. Знову ж таки напрошується приклад Швейцарії, де великі питання виносяться на голосування тільки тоді, коли підготовлено компроміси і гарантовано майже одностайне "за"; але в цілому можна сказати про континентальну Європу, що для неї властива не дво-, як в англо-саксонській політичній культурі, а багатопартійна система. Якщо при двохпартійній системі той, хто виграв вибори, бере на себе всю відповідальність, то в багатопартійній системі неминучі домовленості між партіями, і нерідко навіть маловпливові нечисленні партії мають великий вплив на події, коли бракує саме їх голосів. Політична історія Європи дає просто такі феноменальні приклади

угод, які задовольняли всіх. Марксистському розумінню політики як сфери боротьби за владу можна протиставити традиційне європейське розуміння політики як уміння досягати компромісів. Консервативна або права політика опирається на традицію і історично була пов'язана з націоналізмом та церквою. "Бог, цар і отечество" — таким було гасло консервативного російського самодержавства. В сучасному демократичному суспільстві відповідником цьому традиційному принципу консерватизму мало б бути "державна, нація, релігія".

Європейська права завжди була державницькою. Відштовхування від небезпечних новацій — це, так би мовити, негативна риса консерватизму; але в політиці потрібна велика ідея. Такою ідеєю в історії Європи, як і в історії всіх країн світу, була ідея національної державної величі. Із зрозумілих причин Німеччина серйозно цю ідею з політичного репертуару вилучила. Для Великобританії державна велич — Британська імперія, під руїнами якої опинився сьогодні туманний Альбіон. Про інші країни Заходу говорити не доводиться. Ідею державницької національної величі демонструє сьогодні французька політика. Характерно, що в післявоєнний час націоналізацію у Франції проводили разом як комуністи, так і голлісти з обопільної згоди: і ті, і другі були за посилення французької держави.

За винятком Франції, ідея державної величі, мабуть, згасла скрізь у західній Європі. Але і у Франції перемогла більш сильна ідея європеїзму.

Європейська інтеграція означає кінець не національних суверенітетів європейських націй, не їх державності, а класичної національної ідеї як ідеї державної величі, могутності і непереможності. Традиційний європейський консерватизм глибоко підірваний саме інтеграційними процесами: консерватизм, класична права за визначенням повинна бути антиєвропеїстською. Обережний антиєвропеїзм зберігають сьогодні англійські консерватори, зрештою, не відмовляючись від ідеї об'єднаної Європи. Є антиєвропеїстські скептики і в інших національних правах. Однак, процес інтеграції, як кажуть, пішов, і антимаастріхтські настрої не можуть стати програмними для правих. Державна велич в

сьогоднішній Європі може бути тільки об'єднаною величчю Сполучених Штатів Європи. Таким чином, консерватизм з його державницькою ностальгією втрачає традиційний зв'язок з державницьким націоналізмом.

"Маастріхтський" європеїзм пройшов крізь ліве і праве європейське середовище, по-новому поділивши політичні сили. Курс на об'єднання Європи уперто захищав соціаліст Міттеран, але, здається, саме правий центр Шірака проведитиме найбільш непопулярну частину європеїстської політики. В голлістській партії в часи страйку 1995 р. тверду лінію Алена Жюппе засудили ветеран голлізму Шарль Паскуа, Едуар Балладюр, Філіп Сеген; коли Жан-П'єр Шевенеман, противник Маастріхту, колишній соціалістичний лідер, виступив у парламенті проти Жюппе, йому аплодували праві.

Інтегративні процеси в Європі поставили під сумнів традиційні цінності національного партикуляризму. Не менш серйозні проблеми постали перед правою ідеологією також там, де вона стикається з релігією і церквою. Можемо навіть говорити про кризу християнського ідеологічного обґрунтування правої політики.

Сьогодні криза християнської демократії очевидна в Італії, де викриття корупції зруйнували опору консерватизму — християнсько-демократичну партію. Це важкий удар по правому флангу італійської політики. Сам по собі правий рух Берлусконі жодною мірою не заміняє християнську демократію — це саме рух, без доброго апарату, провінційних відділень тощо, імпровізація хитрого телевізійного магната. Союзник справа, Джанфранко Фіні, небезпечний саме своєю підтримкою, бо у випадку виграшу права витримувала б величезний тиск неофашистів.

Релігійні орієнтації західного світу різноманітні. Якщо в США релігійність є правилом хорошого тону, то в Європі віротерпимість зайшла в суспільстві дуже далеко. При цьому американці набагато вимогливіші до послідовного проведення в життя принципу відділення церкви від держави, ніж європейці. Якщо в США справа про усунення картини з образом Христа з приміщення державної школи, ініційована учнем-нехристиянином, дійшла до Верховного

суду і скрізь розв'язувалась не на користь релігії, то в аналогічній ситуації в Баварії (ФРН) місцеві влади відмовились виконати таке ж рішення Верховного суду. На думку баварських властей, учень-нехристиянин має право не визнавати Христа, але має обов'язок толерувати вірування більшості. Проте, ні там, ні там не йшлося ні про що більше як толерантність. Ніде на Заході неможливий клерикалізм, пряме залучення церкви до політики.

Не були, строго кажучи, клерикальними і християнсько-демократичні партії, що утворилися чи посилюлися в Європі після війни. Їх зв'язок з християнством прокламувався насамперед як зв'язок ідейний, як спроба побудови політики на засадах християнської філософії і моралі. Однак, здається, і ці форми організації консерватизму уже віджили свій вік.

Криза християнсько-демократичної партії Італії — не тільки італійське явище. Певною пересторогою для католицьких політиків мала б бути поразка Валенси на польських виборах, де церква повністю поставила на колишнього лідера "Солідарності" і програла. Кардиналу Глемпу це дало привід назвати поляків "хворою нацією", що не робить йому честі як політикові. Набагато раніше, в кінці шестидесятих років, повністю провалилася завдяки своїм екстремістським орієнтаціям права у Франції. В 40-50-х роках католицизм очолював тут правих, католицькі профспілки були орієнтовані на соціальне партнерство, що було тоді правою ідеєю. В 60-х роках сталася деконфесіоналізація католицьких профспілок, а з колишнього католицького руху пішла "друга ліва".

Можливості поразок католицької політики були закладені вже в ті повосенні роки, коли християнська демократія тільки створювалася. Християнізація і ідеологізація правих партій — явище післявоєнне, наслідок протистояння комунізму з його монолітною марксистською ідеологією, і криза християнської політики є частина змін в посткомуністичному світі. Ризик політичної поразки для партії, безпосередньо зв'язаної з церквою, надто великий, бо він має небажано широке ідеологічне відлуння. Можна зрозуміти звернення правих політиків

повоєнної пори до християнської ідеології: ліві тоді мали духовну опору в політичній релігії марксизму-ленінізму. І Марксу протиставили... Ісуса Христа.

Сам цей принцип відійшов у минуле. Будувати політику "так, ніби Бога немає" (за висловом папи Іоанна Павла II), доводилось і клерикалам минулого, і християнським демократам. Будувати політику "так, ніби Бог є", необхідно кожній європейській партії: гуманізм має бути рисою не партії, а політичного простору. Партія Бога — це такий же парадокс, як Партія Істини, Партія Правильного Шляху і як Єдино Правильна Ідеологія. Це залишається нам від ідеології харизми, чуда і пророків.

Криза не торкнулась Німеччини. Але ХДС-ХСС не є, взагалі кажучи, правою партією. Від початку ХДС відірвалася від довоєнного "католицького центру" своїм екуменічним характером. Християнська демократія в протестантсько-католицькій Німеччині мусила бути міжцерковною, надцерковною, позацерковною. По-друге, прийнявши консервативну знакову систему християнства, ХДС надала реформі Ерхарда характеру не тільки ліберального, а й соціалістичного, бо орієнтованого на "соціальну державу". Ерхард надав курсу ХДС тієї персоналістської ліберальної спрямованості, яка властива філософії сучасного німецького протестантизму; але результати це дало в сполученні християнського солідаризму з німецьким етатизмом — ідеєю і практикою соціальної держави. Недаремно преса з правими симпатіями часом пише про змагання двох соціалістичних партій в Німеччині, хоча це, звичайно, журналістське перебільшення.

Третя риса сучасного консерватизму — захист традиційної європейської "господарської демократії", або капіталістичного ладу. І тут з європейськими правими відбуваються зміни, доля яких ще не остаточно визначена.

Лібералізм почав сходити зі сцени ще після першої світової війни, після поразок партії Ллойд-Джорджа. Сьогодні в Європі партії лібералів існують майже скрізь, але ніде вони не стали масовими великими партіями. Це — партії інтелігентів та буржуазії, що відстоюють принципи громадянського суспільства, політичних та ринкових

свобод. Вплив лібералів у суспільстві консенсусу може бути і вирішальним, але опозиції "лібералізм — консерватизм", "віги — торі" в цілому не існує. Це дивно — адже сучасна Європа реалізувала ідеологію суспільства свободи, опрацьовану лібералами! Як узгоджується торжество ідеології лібералізму з занепадом ліберального руху?

Міняється підхід до того, що треба консервувати. Старий державницький і націоналістичний консерватизм не тільки не був чужий духові державного регулювання — він навіть виробив зразки регулювання і націоналізації, які так сподобалися колись марксистам. Тоді, коли економічні радники Бісмарка висловлювалися за державний соціалізм у майбутньому (Шмоллер), ліберали боролися за політику *laissez faire*, політику вільної торгівлі. Консерватори захищали передусім сільських господарів, великих і малих, і відстоювали протекціонізм.

Все це давно минуло. Європейська торгівля стала до тонкощів регульованою, а економісти в стилі Адама Сміта перейшли на австро-американський лібералізм.

Старий консерватизм дев'ятнадцятого — початку двадцятого століття, пори пломажів і гаптованих золотом мундирів, мав економічний інтерес, що споріднював його з консерватизмом заскорузлого селянина: високі ціни на продукти сільського господарства. Сьогодні цей економічний інтерес дружно захищають всі західноєвропейські політики: національний прогрес можливий за умов високих цін на продукти — і високої заробітної плати. Більше того, можна твердити, що уряди свідомо захищають і рештки аристократичної еліти, і особливо традиційне село та традиційні ремесла як консервативні соціальні сили, опір яких новациям, що йдуть з міста, про всяк випадок має бути підтриманий.

Звичайно, ці зміни в орієнтаціях не прийшли в результаті простого урозуміння національного інтересу. Західний світ став достатньо багатим, щоб платити високі зарплати і захищати своє село. Але для країн Центральної і Східної Європи, де люди ще нетвердо знають, на що їм скаржитись, — на високі ціни чи низькі зарплати, — врахування історичного досвіду обов'язкове.

Перегрупування економічних та політичних інтересів привело до втрати як лібералізмом, так і консерватизмом своєї окремішності і виразності. Зрештою, Європа зберігає свої особливості. Кожна національна політична палітра має свій спектр сил, достатньо різноманітний, щоб переходити не були надто різкими, і достатньо дискретний, щоб можна було вибирати. При цьому Америка, яка стала речником світового лібералізму, не сприймається в Європі без критичного осмислення і істотних поправок.

Суперечність між необмеженим економічним лібералізмом американської школи та європейським лібералізмом давно відмічена західною пресою. Той нестримний індивідуалізм і та впевненість у всепереможній силі ринкової організації, яка властива американській правій, в Європі не приживається. Який варіант економічної ідеології переможе в конкретних європейських консервативних колах, ніколи не можна сказати наперед.

Не вдаючись в аналіз політико-ідеологічної ситуації у нас на правому фланзі, не претендуючи, боронь Боже, на поради, слід констатувати тільки граничну аморфність української "правої ідеї". Політичні сили, що декларують праві позиції, інколи сполучають економічний лібералізм з таким господарським державництвом, що його важко відрізнити від комунізму. Рейганівсько-Тетчерівського зразка консервативний лібералізм, неприйнятний, за переважною більшістю оцінок, навіть для споконвіку ринкової Європи, не викликає сумнівів у багатьох політиків—"ринковиків". Історії з церквою не хотілось би тут навіть торкатися — в Україні з її релігійною ситуацією сьогодні слід думати не просто про екуменічні шляхи, а про спільний гуманістичний простір віруючих всіх церков і невіруючих. Спроби створити національну церкву, діючи так, ніби Бога немає, суперечать європейському і християнському принципу — діяти в політиці так, ніби Бог є, незалежно від релігійних чи антирелігійних переконань.

НЕРЕСПЕКТАБЕЛЬНА ПРАВА

Треба сказати, що ультраправа становить проблему в Європі так само для консерваторів, як і для лівих. Звичайно, консерватори Австрії пішли на угоду не з націоналістами, а з соціалістами і сформували коаліційний уряд — подібні угоди з ультраправим Габером для австрійських консерваторів були б абсолютно неможливі. Ніхто із пристойних людей у Франції не піде на союз із Ле Пеном.

Існують в Європі і право-екстремістські терористичні рухи виразно націоналістичного характеру. Три націоналістичні рухи тривожать і ставлять суспільство в умови війни: ірландська ІРА, баскська ЕТА і корсіканські націоналісти. Існував зв'язок між цими рухами і ісламським екстремізмом, обережно прикладали руки до деяких із них радянські спецслужби. Спалачнували вони зовсім не в час бід, а в пору розквіту, баскський рух в Іспанії — в останню пору Франко, коли почався економічний розвиток. Хоча подекуди тероризм виникають в державах закритого суспільства, вони продовжуються і в демократичних спільнотах, проявляючи незвичайне довгожителство. Але правило ці рухи мають політичне і військове крило, яке вирішальна роль належить військовому.

Газета "Журналь де Женев" (19.2.96, Антуан Моріс, "Націоналізми ретро") писала: "Ці рухи незаконні, істотою свого успіху вони зобов'язані страху, який вони внушають, більше, ніж ідеології, яку вони відстоюють. Але держава, яку вони атакують, виявляється неспроможною зрозуміти і розбити їх параною. Народження нової генерації націоналізмів в экс-Югославії та в экс-СРСР показує, що покінчити з цим можна лише за допомогою зовнішнього посередника".

Націоналізми в європейському значенні цього слова знаходяться на межі політичного простору, непомітно переходячи в ультраправу з агресивними пов'язаннями.

Ультраправу можна назвати нереспектабельною, оскільки вона схильна до епатажу, різкості аж до непристойності, виходячи за рамки прийнятної в суспільстві — якщо не в моральному, то в політичному відношенні, найчастіше демонструючи расизм і симпатії до нацизму та фашизму. Все це робить ультраправих "антиструктурою", вміщую їх поза політичним простором, хоча тільки в Німеччині цей простір конституційно чітко окреслений з об'єктивних флангів.

Серйозним джерелом правих настроїв залишається чисто негативна ксенофобія, підсилювана потужними міграціями. Переважно ксенофобські настрої спрямовані проти іммігрантів з-поза меж Європейської спільноти, — європейці все менше сприймаються як чужі, та й масово мігрують зараз хіба що португальці. Щоправда, в Люксембургу є села, де люксембуржці становлять меншість, а португальців стільки ж, скільки люксембуржців; але останні виявляють величезну терпимість і делікатність щодо чужинців. Згідно з між'європейськими домовленостями, для свободи руху робочої сили важливо, щоб європейські мігранти мали право голосу в муніципальних виборах на чужих територіях. Однак, деякі країни, зокрема Англія чи той же Люксембург, цих домовленостей не визнають. Проблеми державних суверенітетів, можна думати, будуть складні і залежатимуть від реальних процесів культурно-психологічного вирівнювання націй. Взагалі кажучи, за підрахунками соціологів, міжетнічні непорозуміння виникають, коли число "чужих" переважає близько 10% населення. Характерний один швейцарський приклад. В кантоні Вале утворилася консервативна партія, яка визначає себе як "природну", спертую на ідеологію 10-ти заповідей. Серед програмних пунктів, типово правих, — вимога не допускати проживання в кантоні більше як 18% чужинців. Як бачимо, швейцарські консерватори ладні навіть дуже потерпіти, але все ж хотіли б бачити якусь межу.

Опір "чужим" становить джерело правих орієнтацій значної частини європейського населення. Більше того, це — потенціал ненависті, ксенофобії і ідеології виключності.

В Швейцарії під керівництвом шефа федерального департаменту юстиції і поліції Арнольда Коллера група фахівців і вчених дослідила поширення правого екстремізму з 1980 по 1995 р. і встановила, що права екстрема налічує 22 організації і бл. 400 осіб. Це мізерно мало, але реальний вплив крайньої правої більшості. Екстрема знаходить мовчазну підтримку в середовищі правих партій і досить широких кіл, яку автори доповіді комісії Коллера оцінили в 25% електорату.

Такий же приблизно процент населення Австрії (20%) підтримав на виборах ультраправого Габера.

У Франції Національний фронт Ле Пена, французького Жириновського, користується симпатіями, за різними визначеннями, від 10-15 до 15-20% електорату. Реально за НФ голосує менше виборців, тому що шанси ультраправої оцінюються ними як нереальні. Симпатіки НФ найчисленніші серед патронів комерції та індустрії (27%), робітників (25%) та пенсіонерів (24%).

Пригадаємо, що на виборах до Рейхстагу, які принесли нацистам найбільший успіх, вони все ж не мали за собою більшості німецького народу. Для забезпечення ультраправой диктатури достатньо було небагато більше третини електорату.

В деяких випадках простежується зв'язок ультраправих із спадкоємцями нацизму. Яскравий зразок — швейцарський наці, "чорний банкір" нацизму 80-річний Франсуа Жему. В 1923 р. він познайомився з Гітлером і був зачарований ним на все життя. 1936 р. Жему здійснив автоподорож по Близькому Сходу і відкрив для себе арабський націоналізм. В Багдаді він зустрівся з палестинськими арабськими лідерами, з якими підтримував зв'язок, коли вони перемістилися в Берлін. Опускаю ться деталі зв'язків Жему з СС. Після війни Жему став видавцем, придбав архів Бормана, став юридичним спадкоємцем авторських прав Гітлера, Геббельса та інших. Коли в кінці 60-х — на початку 70-х рр. палестинські терористи ("Народний фронт визволення Палестини" Жоржа Габбаша, "Червоний вересень" Алі Гасана Саламе та Фуада аль-Шемалі) організують акції проти па-

сажирських літаків, в ці операції виявляється замішаний і Жєну. Він зв'язувався з Лівією, рекомендував арабам зв'язатися з ірландцями. Підтримав Жєну також і лівих терористів з Латинської Америки — коли в Судані 1994 р. затримано найбільш розшукуваного венесуельського терориста Карлоса, Жєну сказав, що йдеться не про тероризм чи кримінальні злочини, а про боротьбу проти сionізму у всьому світі. Це, звичайно, вже екзотика, але вона яскраво свідчить про спадковість у світі ультраправої. Ультраправа антикомуністична, і пожвавлення її після поразки комунізму особливо характерне для посткомуністичного світу. Один західнонімецький кінорежисер розказував мені про врання свого колеги від зустрічей з правими з колишньої НДР: "вони думають, що війну виграв Гітлер". До речі, про те, що у Гітлера "не все було погане", відверто заговорили і деякі західнонімецькі історики з давньою "правою" репутацією.

Не просто активізація, а спалах симпатій до традицій довенної ультраправої характерний для всіх країн Центральної і Східної Європи, які звільнилися від комунізму. Те, про що заговорили німецькі праві історики дуже глухо і неспішно з огляду на закони НФР, просто прорвало у Румунії, Угорщині та інших країнах. Питання про природу режиму Антонеску набуло такого широкого резонансу, що ним займалися американський президент і американський Конгрес. Не буду загадувати про оцінку українських націоналістичних партій фашистського типу в нашій сучасній політичній літературі. Можливо, цим усім треба перехворіти. Але хвороба є хвороба, лікуватися треба.

Знають про наших ультраправих і в Європі. На екранах телевізорів пройшов фільм про Львів, де європейський глядач міг познайомитися з чистеньким молодим "соціал-націоналістом" з порожніми очима. На щастя, ще залишається суто нашим ідеологічним продуктом численний набір агресивно-націоналістичних публікацій, які в Європі погано знають (в Америці знають все).

Порівнюючи правий фланг європейського консерватизму з нашим правим флангом, можемо одразу відмітити, що політичний простір України не контролює свій правий фланг. Збройні формування типу УНСО юридично ніби не існують, хоча після скандальної історії з реєстрацією УНА-УНСО залишилися чинними місцеві акти реєстрації в західних регіонах. В парламенті є депутати від відкрито профашистської ультраправої. В газетах типу "За вільну Україну" або "Вечірній Київ" відкрито ведеться анисемітська пропаганда найдешевшого гатунку: потенціальні лідери типу Жириновського приміряють собі ідеологічні вбрання. Існують і інші дрібні ультраправі організації, сила яких тільки в їх мовчазній підтримці частиною респектабельних правих. Щоправда, українська націоналістична права не пов'язана із терористами, але Дмитро Корчинський відкрито сказав одного разу по телевізору: "ми багатьох поранили і вбили, і нас багатьох поранили і вбили". Таємнича військова діяльність ультра, можливо, значною мірою фіктивна, але вона має всі шанси перерости на терористичну у разі потреби. Поки що можна говорити про спроби — місцями успішні — створити обстановку морального терору проти ліберально-поміrkованих елементів.

Наша проблема полягає в тому, що поки що ніхто із впливових діячів, які себе хочє іменують правими, не відмежувався від "своїх мерзотників". Про всяк випадок. І це має зв'язок із загальною ідеологічною ситуацією в правому таборі, що склалась після падіння комунізму.

ПРАВА НЕ ПРАВА І НЕ ЛІВА

І в посткомуністичному світі, і в західній Європі існує джерело антиструктурних настроїв, що їх важко окреслити як ультраправі чи ультраліві. Їх політична суть полягає в запереченні не правої і не лівої, а будь-якої політики, а історичним символом може бути давній італійський демагог — "борець за справедливість" Савонарола. Такий протест проти самої сфери політичної діяльності в ім'я позаполітичної "справедливості" є найнебезпечнішим для демократії синдромом, що може стати потужним імпульсом для встановлення диктатури.

"Синдром Савонароли" можна вбачати в США, наприклад, в діяльності Пата Б'юкенена, що в традиціях американської правої орієнтується на свободолобство простого американця та його ворожість до бюрократії, але виводить правий популізм далеко за рамки консервативної пристойності. Є і більш яскраві приклади американських популістів—"антибюрократів". Такі діячі не пройшли перших же етапів висунення кандидатами в президенти, але вони створювали фон. Для респектабельної республіканської правої залишилася проблема витіснення цього фону з політичного буття Америки. Американським Савонаролам будуть аплодувати, вони створюватимуть настрій, з яким політична Америка муситиме рахуватися, але вони ніколи не прийдуть до влади.

В Італії ситуація "справедливості проти політиків" представлена колосальним ефектом операції "чисті руки", яка щент зруйнувала традиційну демохристиянську праву і соціалістичний лівий центр. Авторитет судді Антоніо ді П'єтро ("Тоніно") сьогодні чи не вищий усіх політичних авторитетів. Обвальні зміни в політичній структурі Італії — наслідок не стагнації, а саме бурхливого економічного розвитку Італії, який приніс країні сотні нуворишів, що насмекталися невідомо в яких по-

рах суспільства, розбитних політиків — майстрів дешевих кулуарних комбінацій, немиті фізійні мільйони, розтлінних і хижих адвокатів, суддів і прокурорів з нещирою християнською фразеологією. Цей метушливий світ високочок, позбавлений великої італійської ідеї, надовго загубленої Муссоліні, ніколи не забезпечував Італії політичної стабільності. Страйковий рух у Франції в кінці 1965 р. показав, що в цій країні існує криза довіри до політичних еліт. І це сталося у Франції, в країні з давню сформованою і надійною сферою політичного життя, де нікому не треба пояснювати, для чого існують нотаріуси, адвокати і професійні політики! Характерно, що соціалісти Ліонеля Жоспена не висловилися однозначно на захист страйкарів і демонстрантів, почасти усвідомлюючи, що альтернативою була б відмова від європейської політики, виплеканої Міттераном, почасти пам'ятаючи про похмілля (після спаду страйкової хвилі Франція завжди розчарована в страйкарів і голосує проти їх політичних лідерів). Жоспен тільки говорив, що реформи Жюппе несправедливі, бо більше тиснуть на домашнє господарство, ніж на доходи з капіталу. Здавалось би, соціальна температура в країні дозволяла б лідеру опозиції більш радикальну критику. Студенти в ті страйкові дні скаржилися: "Все те, що було демократією, свободою, рівністю, все, що могло підняти країну, все це розвалилося; жертвувати мусять завжди одні й ті ж, ніколи немає їх перерозподілу, все це ще погіршується, і ми не знаємо, що в майбутньому..." ("Журналь де Женев", 2-3.12.1995). Проте, мабуть, і лівим, і правим силам було ясно, що ситуація в країні не схожа на "нормальний" поворот зправа наліво чи навпаки. Лише комуністи, для яких чим гірше, тим краще, почувають себе в подібній політичній ситуації як риба в воді.

Ознаки розчарування не тільки в конкретній політичній силі, а й у політиках взагалі видні і в зміні ставлення до іспанських соціалістів. Звичайно, в обстановці економічних труднощів партія, яка править тринадцять років, природно втрачає вплив. Однак, несподівано болісно була сприйнята суспільством "брудна війна" 1983-1987 рр. про-

ти баскських терористів (всім зрозуміло, що не соціалісти придумали "командос смерті" і що вони їх підтримували так само, як їх попередники). Більшість нарікала на нещирість Гонсалеса (він присягався в непричетності до незаконних методів боротьби з тероризмом по телебаченню, поклавши руку на серце). Не стільки вже було і фактів корупції в середовищі соціалістичної партії. Тим не менш соціалісти багатьма сприйняті як вискокчи-корупціонери. Націоналісти-консерватори — звична для іспанців політична аристократія, тоді як, за словами депутата-соціаліста Хорді Соле Тура ("Ель Паіс" 26.1.96), соціалісти завжди мали комплекс плебейської меншовартості в коридорах влади. Аснар — не аристократ, а податковий інспектор, і, може, це якраз і поєднувало його з "Тоніно". Його піднесення націоналізм, його апеляції до історії і звинувачення соціалістів у тому, що вони заважають іспанцям об'єднатися, його зовнішність викликали асоціації водночас і з духовним аристократизмом, і з мечем справедливості, що піднявся над головою плебейів, які прокрасилися. Але й тут немає жодної серйозної політичної небезпеки для громадянського суспільства та політичних механізмів його функціонування.

Зовсім інша справа в країнах посткомунізму. "Синдром Савонароли" з'явився тут у вигляді "феномену Лукашенка". Може здатись, що поворот, здійснений білоруським президентом, — це просто поворот назад, до комуністичного і союзного минулого. Це не зовсім так або, краще, зовсім не так, якщо говорити не про тактику, а про соціально-політичну природу явища. Олександр Лукашенко давно відомий і популярний в Білорусі як критик і "лівих", і "правих". Комуністичні консерватори зараз почасти підтримали його московські орієнтації, але в цілому шукають нових орієнтирів. У свідомості ж тієї маси, яка так одностайно підтримала його на виборах і референдумі, Лукашенко — противник і скомпрометованих старих, і нібито корумпованих нових політиків, і комуністів, і "демократів". Саме ця неусвідомлена ворожість до молодії "демократії" при відсутності сильного національного по-

чуття дала можливість примітивному популізму здійснити поворот до авторитарної держави.

Поза всяким сумнівом спорідненість авторитету Ді П'етро і спалаху симпатій до генерала Лебеда. Не оцінюючи особистості і політичних орієнтацій цього розумного політика, не можна не бачити за його успіхом втому мас від усякої політики, бажання справедливості поза політичною сферою.

"Синдром Савонароли" демонструє на прикладі Лукашенка можливість повернення до комуністичного минулого, оскільки ніяких нових методів управління, крім уже знайомих перелицьованих комуністичних, новий авторитаризм не несе. Він знаходить вияв і в легкому формуванні нового, націоналістичного авторитаризму на хвилі нещадної критики минулого ("феномен Гамсахурдія"). Але є "ринкова", реформістська можливість авторитаризму — феномен Піночета. Втомлена боротьбою між новою і старою владою маса легко може віддати перевагу "диктатурі порядку".

Комуністи свою роль в історії зіграли. Популістська демагогія може вести до перевороту і через них, і не через них. І авторитарно-державницьки, і авторитарно-буржуазно спрямована диктатура буде "диктатурою сірих", наслідки якої трагічні.

Як в цьому відношенні стоїть справа у нас на Україні? Численні результати різних досліджень показують, що при величезній політичній заангажованості широкого загалу довіра людині до Верховної Ради надзвичайно низька, а довіра до політичних партій ще нижча. Невисокий зараз і рейтинг президента Леоніда Кучми, але він значно вищий рейтингу будь-якого іншого політика саме тому, що в свідомості досить широких мас президент протистоїть "яловім" і дуже балакучій Верховній Раді. Український парламент з його провокаційним консервативно-комуністичним ядром заслуговує різкої критики, але не того ставлення, за яким стоїть заперечення демократії взагалі.

Можна зробити висновок, що назріле в суспільстві невдоволення всякою політикою сьогодні об'єктивно сприяє президенту Леоніду Кучмі, який одержує додат-

кову свободу для політичного маневру. Було б, однак, несправедливо вбачати тут прямі аналогії до згаданих вище феноменів. Конституційна криза закінчилася чисто європейським компромісом, європейським в тому сенсі, що від нього виграли всі.

Сьогодні в Україні повинна б іти мова про вибір між більш централізованою і унітарною французькою ("правою") та ближчою до федеративного начала німецькою ("лівою") моделями державної конструкції. Але найгостріші баталії точилися не стільки навколо цих принципових питань, скільки навколо символів історичного та політичного самовизначення. Парламент більше почував себе політичним театром, що живе у світі прихованих сенсів.

Об'єктивна складність ситуації полягає в тому, що по суті основні сили, які заповнюють політичну арену, — це нова влада і рештки старої влади. Нова влада організує трансформацію суспільства в напрямку до ринкової економіки та демократичного устрою і захищає незалежність України, рештки старих структур борються до останнього патрона за УРСР з її "суверенітетом", який легко трансформується в "Союз нерушимий". Ситуація "ми або вони" і є тим джерелом небезпеки, яке звучує до решти демократичне поле. Перемога комуністів означала б "Радянську владу без Керівної і Спрямовуючої сили", а така знайшлася б, бо без неї аморфна система Рад не тримається купи, — і тоді реванш. Але має свої зловісні перспективи і "французька модель": якщо Франція — монархія без короля, то Україна могла б стати УРСР без КПРС. З святами Великодня і Трійці, жовтоблакитними прапорами і іншими традиціями і символами, — і з такими ж реплітичними масс-медіа, як і раніше, і такими ж методами формування адміністрації, могутня вертикаль якої сходилась би в тих же владних точках.

ТРИ ДЖЕРЕЛА І ТРИ СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ СОЦІАЛІЗМУ

Чи входить Європа в нове тисячоліття з великими соціальними перспективами? Чи освітлений її шлях до майбутнього великими гуманними цілями, які ліві інтелекти звично пов'язували з соціалістичними ідеалами?

Знайомство з політичними платформами і кухнею повсякденної політичної боротьби в сучасній Європі не дає підстав для великого романтизму.

Нашу епоху називають епохою кінця великих трансформаційних утопій. Руїнація Берлінської стіни розцінюється навіть як кінець епохи, започаткованої Просвітцям. В масовій свідомості зникла віра в високі ідеали; сучасні покоління вважають, що ідеалізм батьків зазнав нищівної поразки. Як сказав Річард Рорті, західні суспільства увійшли в стадію, коли вони більш нічого не обожнюватимуть в релігійному сенсі слова.

Власне, свої великі трагедії і розчарування Європа пережила після Великої Французької революції, на початку XIX століття. Люди, які брали участь в написанні великої Декларації прав, через кілька років вкрили себе кров'ю і ганьбою організаторів безумного яacobinського терору.

Проте, з відходом в минуле кривавих подій Французької революції ідеї свободи, рівності і братерства не втратили свого фундаментального значення, хоча набули і більш обережних формулювань. Завжди жив у Європі, і зовсім не на кремлівські гроші, лівий рух.

В шестидесятих роках, коли приморозки змінили хрущовську "відлигу" в СРСР, на Заході прийшло певне піднесення лівої і ультраліві ідеології і політики. Несподівано у Франції спалахнув молодіжний лівий рух, що закінчився бунтом травня 1968 р. Це був рух зовсім безперспективний і безвихідний, він лише вивільнив пристрасті, що кипіли в

глибині суспільства, і показав, наскільки воно невдоволене. Молодь вмиє була спаяна високою солідарністю, і коли мітинг на Пляс Конкорд почув, що де Голль назвав Кона Бендіта "один німецький єврей", то більш ніж мільйон людей почав скандувати: "Nous sommes les juifs allemands" — "ми німецькі євреї"! Не так давно опублікована книжка, де зібрано написи на стінах Сорбонни та в інших місцях, зроблені того травня — вона вражає чистотою почуттів і грою розуму та дотепності. Тоді праві були страшенно стривожені, Шарль Паскуа організовував Комітети захисту республіки.

Криза комунізму була не настільки глибокою, щоб зовсім зник привид Народного фронту, але те, що народилося в результаті, не мало з Народним фронтом нічого спільного.

Перша перемога Міттерана, "другої лівої" була якраз наслідком виходу на ідейну авансцену нової версії соціалізму. За висловом Режі Дебре, це була "республіка в стилі Мішле з словесністю Троцького". Міттеран цитував Маркса, Че Гевару і Альтюссера, іздив до Альянде і Мао.

Гасла солідарності і справедливості виявились незмірно принадливішими, ніж норми здорового індивідуалізму. Історія ще раз показала, що суспільство має великий "лівий" потенціал.

Однак, і цей епізод в історії залишився епізодом. Лівий молодіжний рух швидко вичерпався або виродився. Чотирнадцятирічне правління Міттерана принесло розчарування в "республіці в стилі Мішле", і нові ідеї виявились лише новою словесністю.

Сьогоднішні соціалістичні партії кожна несхожа одна на одну, кожна являє собою всього лише власну національну ліву, із власною програмою дій, настільки ж локальною, як і відповідна програма правого центру. Не можна навіть і уявити всі ці сили, хоча й об'єднані в Соціалістичному Інтернаціоналі, як загони якогось великого єдиного руху, що готовий реалізувати в світі назрілу соціальну мету. Одне можна сказати точно: під час виборчих кампаній праві вимагають знизити податки, ліві — підвищити витрати на соціальний захист.

Проте, можна відмітити спільні якщо не риси, то вигоди європейського соціалізму, що різною мірою позначаються на його духовному і політичному обличчі.

Передусім в соціалістичному русі відчутний його, можна сказати, книжковий, літературний виток. Чи це спадщина Леона Блюма, а чи Віллі Брандта, чи книги неомарксистів франкфуртської школи, а чи писання християнських авторів, — сьогодні вже ніхто не шукає "класиків", — йдеться про те, що гуманізм в усіх його виразах залишається джерелом натхнення також і в політиці, визначаючи соціалістичну орієнтацію на солідарність. Іншим джерелом соціалістичного руху, як і раніше, залишається профспілковий рух. Можна сказати більш загальною — соціалізм як ліва суспільна тенденція оцінює стан суспільства не за добробутом його більшості, а за життєвим рівнем нижчих верств. І хоча має рацію і консервативний лібералізм, і третина чи дві п'ятих суспільства, що опинилася на межі бідності, буде більш енергійно вибиратися з біди, якщо її позбавити опіки, — соціалісти хто з гуманістичних міркувань, хто в реалістичних пошуках електорату орієнтуються саме на болі і невдоволеність незахищених. І тут треба відмітити, що європейський соціалізм вступив у полосу труднощів у зв'язку з європейською інтеграцією: мовчки ідуть на жертви в політиці соціального забезпечення навіть скандинавські соціалісти-європеїсти, бо тільки на дуже здоровій економічній та фінансовій основі можна розпочати новий виток європейського процвітання.

Нарешті, не можна не відмітити ще однієї основи соціалістичного умонастрою: розвиток солідаризму на базі національної солідарності, розвиток соціалізму з націоналізму.

Подобається це чи ні, але арабський соціалізм є реальністю, з якою європейський соціалізм мусить рахуватися. Уже чисто європейська аналогія — грецька соціалістична партія ПАСОК, що виросла з антиамериканської національної солідарності грецьких патріотів. Власне, класична ПАСОК була не більше ніж простонародною національною силою без чіткої соціалістичної

програми. Її вождь і організатор Папандреу уже в час старості і хвороби втратив контроль над розвитком подій у партії, і можна сказати, що ПАСОК переживає зараз період великих переорієнтацій.

Феномен Міттерана може бути ілюстрацією до всіх трьох джерел соціалістичного солідаризму. Міттеран став соціалістом пізно, лідером і реформатором соціалістичної партії тільки після її конгресу в Епіне 1971 р. Починав він взагалі як правий, він приїхав до Парижа у 18 років з провінції як націоналістичний волонтер — прихильник руху полковника де ля Рока. Воював, був у німецькому полоні і після втечі працював у Віші, зберігши до кінця життя дружні стосунки з генеральним секретарем поліції Віші Буске. Вбачають загадку в його мовчазному пієтеті до маршала Петена. Насправді, на мій погляд, загадки немає. Міттеран прийшов *звідти*, з кола французьких націоналістів і правих, пройшов через невизначений націонал-демократизм і європейський гуманізм радикальної партії Мендес-Франса і став лідером соціалізму "другої лівої" шестидесятих.

Але не тільки національний солідаризм надихав з юності Міттерана. Міттеран приїхав з провінції з рекомендаційним листом Франсуа Моріака, — не просто консервативного католицького письменника, а великого літератора і гуманіста планети. За Міттераном стояла велика гуманітарна традиція, культурна Франція, що давала йому відчуття співпричетності до своєї нації, до Європи і до людства. Цим відчуттям співпричетності і солідарності Франсуа Міттеран наближався швидше до того потоку соціальних сил, який веде до людського єднання всупереч соціальним структурним перегородкам, з неминучим відчуттям певної близькості до жертовності та месіанізму. Недарма він скаржився друзям, що в світоглядних питаннях ближчий до містики, ніж до релігії.

Це надавало йому мужності в його тривалому — протягом майже всього чотирнадцятилітнього президентства — протистоянні віч-на-віч з невиліковною хворобою, людської мудрості, недоступної тим, хто не знає пограничної ситуації. Але треба визнати: важко назвати пре-

зидента Міттерана останніх років соціалістичним лідером — це був великий європейський лідер, всі думки якого поглинала конструкція майбутньої Європи. І християнський демократ Гельмут Коль був йому ближчий, ніж свого часу соціал-демократ Гельмут Шмідт.

Європейський соціалізм сьогодні має добрі політичні перспективи, оскільки шлях до інтегрованої Європи веде через урізання ініційованих соціал-демократією завоювань у сфері соціального захисту. Неважко передбачити чергові маятникові коливання політичних настроїв мас, хоча неможливо сказати, чи вистачить соціалістичним політикам уміння скористатися цими коливаннями. Та з погляду нехай не вічності, а лише підсумків та перспектив межі двох століть, цього мізерно мало.

Які розв'язання запропонує респектабельна соціал-демократична ліва в новій Європі, створеній за спільним проектом усіх, правих і лівих, європейських сил? Це передуєм залежатиме від того, які проблеми виникнуть чи репродукуються в новій інтегрованій Європі. Цей шлях ще не пройдено. Але на ньому вже сталися великі зрушення. Одні почали з національної солідарності і прийшли до європеїзму. Інші захищали бідних і через профспілкову діяльність, відстоювання подекуди копійчаних інтересів "тих, хто живе на зарплату" (salaries), через робітничу солідарність ішли на європейський гуманізм. І, зрештою, цих доріг не міг не пройти той, кому дорогий був "книжковий", "літературний" за походженням дух свободи, рівності і братерства, що набував все більш реалістичних і прагматичних форм, але не давав заспокоїтися і заскорознати.

Підтримувати свободу скрізь, де вона під загрозою, не дати путам суспільної, політичної відповідальності скувати кожен крок в духовному, громадському, господарському, політичному житті. Не дати суспільству забути, що всі люди народжуються рівними і повинні мати рівні шанси, що справедливість — не менш, якщо не більш важлива умова життя, ніж хліб. Будити в людях почуття солідарності з іншим, даючи всім можливість жити приватними інтересами.

Це надто абстрактно, щоб бути програмою дій. Це швидше визначає спосіб дії, рух, а не мету.

Але якщо невірно, що мета визначає засоби, то цього достатньо. Бо окреслений в такий спосіб суспільно-політичний **простір** людського співжиття дозволить визначити конкретну мету, відкидаючи ті цілі, які вимагатимуть нелюдських засобів.

ЛІВА І НЕ ЛІВА І НЕ ПРАВА

Посткомуністична політична географія суспільства швидко перейшла на просторові координати, що їй абсолютно не лічать. Пенсіонери, ветерани війни і праці, "колишні" — середнього рангу чиновники — виявились найбільш "лівим" середовищем, що з точки зору соціальної психології абсурдно. Тим не менш, в ряді випадків еволюція колишніх комуністів завершилася дійсним переходом ядра чи решток відповідних партій на ліві позиції. Не випадково Італія, Угорщина і Польща найбільш послідовно пройшли цей шлях: тут так звані "ревізіоністи" були сильніші, ніж в інших компартіях. Литва пройшла через смугу націонал-комунізму, яка полегшила перехід більшої частини колишніх комуністів на позиції фактично соціал-демократичні. В більшості країн пострадянського простору ліві політичні сили не визріли, що за умов закономірного для демократії, загостреного економічною кризою періодичного розчарування владою і — на нинішньому етапі — коливання справа наліво загрожувє катастрофічними наслідками.

Популярність правого антикомунізму, вплив західних консервативних ідеологій заважає і зрозуміти сутність, сильні і слабкі сторони комунізму, і побудувати переконливу стратегію подолання його інерції і традиції.

Для затятих антикомуністів увесь семидесятирічний післяжовтневий період був окупацією, ігом, чингісханівським терором і неперервним геноцидом. Постійно чуємо про двадцять дев'ятий рік, тридцять третій рік, тридцять сьомий рік. Комуністи п'ятидесятих — семидесятих років, — а таких переважна більшість серед колишніх членів партії, — не відчувають себе відповідальними за злочини епохи Сталіна, часто вони вийшли з сімей, що свого часу були жертвами терористичного режиму; а маси простих людей не співвідносять критику жавів тоталітаризму з критикою комунізму.

літаризму з пам'ятною їм владою райкомів. Тому основа комуністичної реакції — настрій "раніше було краще" — буквально не означає виправдання голодомору і катівень НКВД.

Можна сперечатися, коли настав кінець тоталітарного режиму в СРСР. Якщо під тоталітарним суспільством розуміти суспільство повного (тотального) контролю над усіма сферами життя людини, ґрунтованого на масовому терорі, то припустимо твердження, що із смертю Сталіна тоталітаризм у власному розумінні слова скінчився: всі наступні роки ми чекали, коли "будуть саджати", але **масового** терору так і не дочекалися. Як би не було, **розвал** тоталітарної системи почався дійсно з 1953 р., бо ця система вимагає постійного поновлення репресивного кошмару ("судороги пускати, единственно щоб было страшно", як говорив Шигальов в "Бісах" Достоевського). Ідейна криза комунізму почалася з доповіді Хрущова на XX з'їзді КПРС і протягом тридцяти років розвалила до основ марксистсько-ленінську ідеологію. Якщо вже шукати перехідного посттоталітарного періоду, то він почався "відлігою" п'ятидесятих і завершився Перебудовою і обвалом 1991 року.

Комуністична партія Радянського Союзу і її сучасні спадкоємці дійсно несуть політичну відповідальність не тільки за той час, який пам'ятають люди середнього і навіть похилого віку, а й за всю політичну лінію партії Леніна, треба сказати, досить послідовну протягом майже всього XX століття.

Сформувавшись в російському революційному підпіллі як ультраліва екстремістська авторитарна сила, що, наприклад, не вдавалася до тероризму лише з міркувань непрактичності індивідуальних убивств, компартія готувалась до масового терору епохи "світової соціалістичної революції". На зорі більшовизму Ленін відкрито називав свою партію "якобінцями-соціал-демократами", не соромлячись гільйотини. Скориставшись розвалом російського самодержавства, спираючись на невдоволення і байдужість мас, очоливши деструктивні сили суспільства, російські комуністи ввергли колишню імперію в нечуваної

люстості громадянську війну. Поміркувані сили суспільства були розчавлені з обох сторін — російською націоналістичною імперською правою та комуністичною ультралівою, "якобінцями-соціал-демократами", що мобілізували всю однічну темну ненависть соціальних низів до панів, заможних і інтелігентів, всі примітивні соціальні інстинкти. В цій обстановці "простору смерті", "культури терору" партія Леніна-Троцького виграла війну, створивши при цьому апарат кривавого насильства, де на розстрілах заложників, знущаннях з людей з освічених кіл суспільства, масових каральних операцій в умовах граничної свідомо культивованої жорстокості виховались усі кати тридцятих сталінських часів.

Провалившись із авантюрою "світової революції", комуністи — уже під проводом Сталіна — ввели режим нечуваного насильства над селянством, з депортацією і винищенням мільйонів ні в чому неповинних людей, провели "чистку" політично більш-менш активного суспільства, головною метою якої було утвердження в країні атмосфери гнітючого повсякденного жаху, все виразніше повертали інститути і великодержавний націоналізм російської імперії. Ця драконівська політика підготувала поразки у війні проти нацистської Німеччини, мільйони трупів, якими було встелено шлях до перемоги. За все це відповідає передусім та політична сила, яка і сьогодні виступає під тими ж знаменами. Свій рахунок пред'являє комуністичній партії кожен народ імперії, важко підсумувати моторошний рахунок українського народу.

Сталін необмежено правив країною двадцять п'ять років, його спадкоємці — майже сорок. Увесь хрущовсько-брежнєвський період розвалу системи і проїдання та пропивання національного набутку партія намагалася зберегти суть режиму і приховати меґалічний масштаб вчинених нею злочинів, лише почасти визнаючи окремі "помилки" періоду "культури особи". Сморід всеозногом відхожого місця "зони" не зник і в епоху інтелігентних "психушок". Повний рахунок комуністичній політичній організації і ідеології мають пред'явити насамперед ліві, соціал-демо-

кратичні суспільні сили, бо на совісті комуністів також компрометація вікових лівих, прогресивних ідеалів.

Але на цьому не можна ставити крапку. Це правда, але ще не вся правда. Невірно, що перемога більшовиків у громадянській війні була чингісханівською окупацією, навалюю невідомих "чужинців", чи то латишів, чи то китаїців, чи то "москалів", чи то євреїв. Це була **громадянська** війна, Червона армія була гірш озброєна і одягнена, ніж її противники, яким допомагали Європа і Америка. Громадянською вона була і на терені України, і не переважаючи євразійські орди захопили рідний край, — розвалювалася і армія УНР; і Хвильовий, і Сосюра починали у Петлорі, а кінчали у червоних, повернулися до УРСР і Грушевський, і майже всі прем'єри УНР, і багато військових, аж до генерал-хорунжого Тютюнника і начальника контррозвідки Чайковського включно. Чому так сталося — над цим треба задуматись.

Невірно, що більшовики тільки те й робили, що руйнували культуру. Більшовики створили сильну і масову культуру, орієнтовану на потреби військово-промислового комплексу. Це була культура без серця і, може, подекуди навіть без мозку, але вона прекрасно слугувала могутньому неповороткому тілу озброєного до зубів великодержавного організму. Ця культура потребувала мас, і вона "оволоділа масами": інженери, лікарі, вчителі, фахівці середнього і високого рівня, подекуди дуже високого класу, — всі ці кадри рекрутувалися з учорашніх соціальних низів, пройшли через "рабфаки" і "комвузи", відтворювалися завдяки масовій, зовсім непоганій за світовими мірками освіті. Суспільство, побудоване комуністами, базувалося на лжі і насильстві, на пануванні номенклатури. Але воно було розраховане на постійне рекрутування принаймні середніх верств номенклатури з "простих людей", та ще й "корінної національності" — чим нижчі соціальні позиції займав "висуванець", тим він був надійнішим. Кириченко і Кальченко, Підгорний і Шелест, Шербицький і Гуренко, і багато, багато інших — все це були не окупанти, а вчора ще дуже прості

"свої хлопці", здібніші чи бездарніші організатори, носії "адміністративно-командної" культури керівництва.

Невірно, що комуністичний режим не мав своєї соціальної бази. Мільйони людей не знали іншого режиму, більш-менш влаштовувалися в цьому, жили, не думаючи, розповідали анекдоти, але не уявляли масштабів нищоті свого існування. Як сказала одна австралійська українка своїм родичам: "Які ви щасливі, що не знаєте, як ви погано живете".

Колись, в семидесятих роках, я брав участь в міжнародному конгресі з логіки, що проходив у Ганновері (ФРН). Вранці яось розговорився з господарем свого невеличкого готелю про війну і окупацію, і порівняно молодий хазяїн сказав: "Так, **ми** багато наробили". Я був вражений, бо якраз напередодні від'їзду випадково розговорився на Хрещатику на такі ж теми з немолодим (учасником війни!) туристом із НДР, який сказав: "Так, **вони** багато наробили!" Тут видно всю різницю в авторитарній і демократичній "ментальності". Молодий німець із Заходу не прагнув покласти відповідальність на "них": так чинив і Вільд Брандт, який каявся в Єрусалимі біля Стіни пам'яті, як і Аденауер, хоча особисто він провів війну учасником опору і міг би казати "вони".

Така позиція чесна, відповідає принципам національної солідарності і тому забезпечує максимум національної підтримки.

Самостійна Україна жила за конституцією Брежнєвських часів, але й зараз залишається правоспадкоємницею УРСР. Юридично кажучи, ми продовжуємо державне існування від Радянської України, денонсувавши Союзний договір. Скасування 6 статті конституції, що намертво пов'язувала державу із партією, надало зміні політичної влади — хоч би зовнішньо! — характеру, звичайного для нормальних держав: одна партія пішла, інша прийшла. Успадковуємо місце в ООН, дипломи, прописки, ордери на квартири — успадкуймо і відповідальність.

Ми не вміємо казати "ми", ми прагнемо покласти вину на когось, — окупанта, росіянина, комуніста-загарбника, словом, чужинця. Між тим **ми** пройшли через усі

ці сімдесят років, і риси авторитарної людини залишаються *нашими* рисами, якщо ми не зможемо їх у собі побачити і за них нести відповідальність.

Україна не пройшла через смуту влади антикомуністичної правої з ідеологією визволення від окупації, смугу м'яких чи жорстких переслідувань всіх приналежних до попередніх владних структур, люстрацією, відновленням прав колишніх власників тощо. Вона поступово "линяла", велика частина колишніх комуністичних лідерів блискавично, за кілька серпневих днів 1991 року, покинула корабель, що ішов на дно, — і не тому тільки, що рятувала позиції і, можливо, саме життя, а й тому, що ідейних позицій уже давно не було ніяких. Як це не неприємно визнавати багаторічним збройним борцям за незалежність України проти комуністичної імперії, незалежність проголосила обрана загалом під контролем компартії Верховна Рада.

Ті, хто не пройшов через націонал-комунізм днів проголошення Незалежності, сьогодні і складають право-ліву "ліву", кленучи "зрадників" Горбачова, Кравчука та інших — хоча хто, як не комуністична партія, без кінця явно і таємно зраджувала народ, який вірив її гаслам?

По-різному оцінюються цей український чумацький шлях до демократії, шлях, так би мовити, на волах. Я думаю, що у історичного кункаторства є не тільки свої причини, а й свої плюси. Гарячкові спроби переплигнути через самого себе приводять до таких явищ, як Гамсахурдія та Ельчібей. На Україні не вийшов би ані балтійський консервативний націонал-лібералізм, ані подум'яний жовто-блакитний чи й червоно-чорний романтизм галицьких революціонерів. Зрештою, маємо те, що маємо, що тут сперечатись.

...Чому ж і тут, на цих сторінках стільки розмов про історію? Наша схильність до історії вражає іноземних спостерігачів і аналітиків. Щоб пояснити цей феномен історизму політичної свідомості, слід нагадати, що комуністичним Старим заповітом був "Капітал" Маркса, якого всі шанували, але ніхто не дочитав до половини, а Новим заповітом — "Історія ВКП(б)". Але й у християнстві не свя-

щенна догматика, а священна історія є концентрацією ідеології. Історизм — характерна риса релігійно-міфологічної свідомості, а комунізм — швидше політично-релігійна течія чи навіть ересь, ніж нормальна політична партія.

За нинішньою комуністичною "лівою" не стоїть реальна політична та економічна програма. Боротьба ведеється навколо *символів*, а не навколо реальних пропозицій, і звідси схильність до прапорів та історії. Грушевський, Петлюра, Коновалець, Бандера, — імена, пам'ятники, могили загиблих як у боротьбі за Радянську Батьківщину, так і проти більшовицького гніту є тим полем символів, на якому ведуться міфологічні бої, більш арозумілі сьогодні громадськості, ніж суперечки про облікові ставки, емісію, девальвацію та ревальвацію. Сильна сторона комуністичного консерватизму полягає в тому, що люди неохоче відмовляються від цінностей прожитого життя, не схильні визнавати, що життя прожите даремно і жертви принесені дурно. Та це й не правда. Сьогоднішня історія завжди є продовження вчорашньої. Особливо така вистраждана історія, якою є наша доля. Перехід до суспільства ринку, демократії та національної незалежності — не повернення до селянської, малописьменної ярмаркової України. Спроби відмовитися від минулого, сказати, що це робили "вони", добре слугують легітимізації емігрантського та політ'язнівського антикомунізму, виправданню його претензій на політичну владу з огляду на пріоритет у боротьбі за національну незалежність. Проте, немає сумніву, що для переважної більшості нації такий поділ на "ми" — "вони" неприродний і неприйнятний.

З цим пов'язане і усвідомлення воєнної історії. Гранично праве тлумачення боротьби комунізму і фашизму як змагання двох рівноцінних сил не приймається Україною, що пережила окупацію і зустрічала в сорок третьому — сорок четвертому роках Червону армію як визволительку. І тут слід ясно сказати, що ні для Європи і людства, ні для Росії, ні для України комуністичний і фашистський режими не були тотожними. Якщо у комуністичного тоталітаризму і була якась прогресивна мі-

сія, то це була місія антифашистська. Консервативно-ліберальна Європа цієї місії не взяла на себе, звідки популярність комунізму серед лівих інтелектуалів міжвоєнної пори. Ще раз наполягаю: тим, хто твердить, що німецькі фашисти і червоні — однакові окупанти, я б радив пояснити це тим, хто у сорок першому інколи не без надії, хоч і з побоюваннями, спостерігав за німцями на вулицях, а потім із слізьми радості зустрічав червоноармійців, не "червоних" і не "совітів", а "наших". Особлива розмова — Західна Україна, що мало не увесь радянський час залишалася окупованою територією.

Великим недоліком ідейної роботи нових політичних сил є відсутність аналізу ролі насильства в "розвинутому соціалізмі", в таких його пріснопам'ятних формах, як масові виїзди кандидатів наук на прославлення огірків і накручування безумних цін на комбайни та іншу техніку при штучному підтримуванні дешевизни хліба та м'яса. На цей шлях хитрощів у латанні Тришкиного каптану економіки насильницького "беспредела" штовхає і зараз традиція, пам'ять про докторську ковбасу і досвід командних господарських кадрів.

Ну, а все-таки, якщо відірватися від історичної риторики і повернутися до реалій сьогодення, в чому ж катастрофічна небезпечність комуністичного консерватизму?

В посттоталітарному світі повернення до влади структур, сформованих на базі "ревізійністських" елементів колишніх компартій, є добрим чи поганим, але *лівим* варіантом політики *в рамках* ліберальної демократії, ринкової економіки та національної державності. Комунізм Зюганова і Симоненка є течією консервативної ностальгії за минулим, але водночас має риси і ультралівого радикалізму. Спільне з ультралівими у нинішніх комуністів тільки в тому, що вони *не шукають реального виходу в рамках існуючої системи*. Критика, страйк, непокора мають форму ультиматуму без пропозицій: не моя справа, де візьмеш, давай, і все. Це штовхає, звичайно, до пошуків розв'язань, але саме по собі це — лише деструкція.

Ну, а що ж реально стоїть за комуністичною тенденцією? На що вона здатна? Якби провести в життя ідеологію націоналізацій і державного контролю послідовно, це означало б більш широке використання насильства, ніж комуністи признаються самим собі. Взявши владу, комуністи неминуче ішли б до все ширшого застосування насильства. Підняти зарплату ні з чого. Треба повернутися до низьких цін. Це означає — до експлуатації села.

Шлях до ковбаси по два двадцять лежить через продзакони на село, де ковбаса і хліб є, і їх треба тільки "взяти".

А якщо ні, то тоді треба відкрито звертати на соціал-демократичні манівці. Розумніші політики серед наших "лівих" до цього фактично готові, але дикі і заскорузлі "вірні лєнінці" диктують моду. Щоб вийти з цього замкненого кола, треба залишити поле міфілогічної боротьби за нев'янучі символи. Що ж тоді залишиться?

УКРАЇНА В СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Визначальним для орієнтації як у зовнішній, так і у внутрішній політиці у України є вибір — за чи проти європейської інтеграції. З огляду на настрої значної частини можливого соціал-демократичного електорату європейська орієнтація на разі не була б найбільш популярною, але тут слід керуватися принципами. Інтеграція України в політичний і господарський європейський простір не може бути справою безпосереднього майбутнього, але вона відповідала б і українським, і європейським інтересам. Об'єднання в цілісність усієї Західної, Центральної і Східної Європи може дати колосальний поштовх європейській цивілізації, набагато потужніший, ніж західноєвропейська інтеграція. Навпаки, збереження і посилення економічних і політичних відмінностей може стати джерелом важких проблем. З точки зору соціал-демократичних цінностей немає місця ваганням: Україна має обрати гуманітарні, політичні і економічні цінності Європи, тим більше, що вони укорінені в нашій традиції більше, ніж ми це усвідомлюємо.

Європейська орієнтація одразу ставить проблему Росії. Але чому, ідучи до об'єднаної Європи і навіть НАТО, ми тим самим ідемо проти Росії? Що заважає Росії так само радикально визначитися в європейських орієнтаціях? Якщо Росія залишиться країною великодержавних амбіцій, нещадних колоніальних війн, тиску силових структур на внутрішньополітичне життя, посиленої націонал-патріотичної орієнтації, вона буде опиратися прозахідним тенденціям і шукати можливостей створити власний геополітичний центр. Але з такою Росією в одному блоці перебувати просто небезпечно. І свідомо

ставити своє майбутнє в залежність від внутрішніх російських проблем безглуздо.

Україна залишається міцно зв'язаною з Росією в усіх життєвих сферах. Поки що неможливо навіть уявити розрив виробничих зв'язків: якщо в Росії лише близько 15% продукції проходить якісь цикли виготовлення через території країн СНД, то українська продукція на 80% проходила через російські підприємства, а то й завершальні цикли має в Росії. Нічого й казати про залежність від російських енергоносіїв. Особливо багато значить для нас Росія, на жаль, як ринок збуту з огляду на слабку конкурентоспроможність українських виробів на світовому ринку. Всі ці залежності вже зараз поступово зменшуються, і в майбутньому можна надіятися на нормальну взаємопов'язаність економічних партнерів. Тим не менш, за обсягом економічні зв'язки України з Росією нагадуватимуть зв'язки Канади і США.

Духовна сфера україно-російських зв'язків являє собою набагато серйознішу проблему. Українська еліта була важливим чинником становлення і розвитку російської імперії і російської імперської культури. Створилася дуже широка маргінальна україно-російська культура, для уявлення про яку достатньо назвати імена Гоголя, Короленка, Вернадського, Максима Ковалевського, Кістяківського, Туган-Барановського, — наважуся згадати також російських культурних діячів з українськими витоками та орієнтаціями, таких, як О.К.Толстой, Чайковський, Рєпін, Ге, Стравинський і багато інших. Спадщину поділити просто неможливо.

Україну це не спіткала мовно-культурна доля Ірландії, але українське місто наполовину чи на дві третини російськомовне, і проблеми "українізації" чи, як у нас починають казати, "дерусифікації" більше зачіпають російськомовних українців, ніж росіян. Не можна забувати і про величезний відсоток етнічних росіян в Україні і про родинні, товариські і професійні зв'язки між мільйонами людей в Росії і Україні.

За цих умов у випадку міждержавних україно-російських конфліктів політичний контроль за ситуацією, вплив на українських громадян різних національностей та мовно-культурних орієнтацій не може бути досягнутий на шляхах націонал-патріотичної ідеології. **Позиція України тільки тоді матиме масову підтримку населення, коли це буде позиція демократії проти авторитаризму і несправедливості.** Лише орієнтація на європейські цінності може забезпечити Україні моральну перевагу у випадку конфлікту з Росією, — якщо цей конфлікт, звичайно, буде породжений імперськими домаганнями того чи іншого російського керівництва.

Такий курс може видатися нереальним з огляду хоча б на задані паралелі з американсько-канадськими відносинами. Взявши відкрито європейську орієнтацію і намагаючись у той же час зберегти культурні і економічні зв'язки з Росією, слід врахувати різницю у вагових категоріях. Україна претендувала б таким чином не тільки на свою незалежну політику, а й на роль провідника західного впливу на очолюваний Росією простір. Було б смішно, якби на аналогічну роль претендувала Канада.

Справа, однак, в тому, що різниця у вагових категоріях не завжди дає перевагу.

Слабкість економічних позицій України в порівнянні з Росією зумовлена не розмірами, сировинними багатствами, вищою технічною культурою Росії. До певної міри вона зумовлена імперською політичною і економічною спадщиною, а в істотній частині — грубими прорахунками нових українських політиків.

Як Росія, так і Україна досі переживають епоху різкого економічного спаду, що за розмірами своїми далеко перевищує "велику депресію" 1929 і наступних років. Причини нашої депресії коріняться в добі "розвинутого соціалізму".

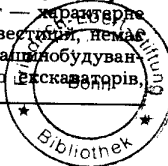
Повернення до ринкових принципів іде з великими жертвами, через зuboжіння і відчай. Ринкові принципи організації економіки може дозволити собі тільки досить заможне господарство. Там, де суспільство бідне, поза-економічне насильство неминуче і принаймні є прості-

шим шляхом. Економічну непосильність найманої праці і ринкових відносин констатують історики Східної і Центральної Європи аж до XIX ст. Використання ринкових механізмів вимагає певного мінімуму суспільної заможності і великого розуму правлячих класів.

Чи можна було оминути той, пробачте на слові, кривавий пронос лібералізації цін, який привів до безумної інфляції 1993 року? Важке захворювання нашого господарського "шлунку" **ажі було** постійно діючим фактором протягом десятиліття, і розвал стримувався до певного часу насильством і примітивізацією всього суспільного життя. Неможливо будувати ефективну економіку з цінами, вигаданими непогамовного фантазією невідомо яких чиновників: при спотворених масштабах не можна відрізати прибуткові господарства від збиткових. Природно, що інфляційний удар прийшовся на Україну всією силою — через ціни на енергоносії.

Серед поширених упереджень — думка про те, що розвал Союзу і особливо відокремлення України є причиною економічного хаосу на пострадянському просторі. Правда тут тільки в тому, що до перебудови економічних зв'язків були невідповідні ні уряди, ні підприємства з обох сторін. Але величезний борг за російську нафту і газ в Україні виріс не тому, що вона відділялася і втратила "переваги" пільгових низьких цін, а тому, що у нас нічим платити, що ми бідні, не отримуємо прибутків, що інфляція винесла, як пил, з дому все. Взаємозаборгованість підприємств всередині держав СНД істотно не відрізняється від міждержавної. Криза платежів має витоки в організації економіки, а не у втраті старих, заснованих на "плановому" насильстві "зв'язків".

Подивіться, які галузі руйнуються швидше усіх і тягнуть за собою в прірву всю решту економіки. Залишимо поки що будівництво: тут падіння за рік приблизно вдвоє — і у виробництві цементу і інших будматеріалів, і у обсязі будівельно-монтажних робіт — характерне для періоду депресії взагалі, бо немає інвестицій, немає капіталовкладень. "Лежать" насамперед машинобудування (особливо автобудування, виробництво екскаваторів,

радіотоварів), легка промисловість (тканини, взуття), харчова промисловість. Причини на поверхні: населення не купує того, що виробляє державна наша промисловість. Почасти через зубожіння масового споживача, почасти через конкуренцію "човникового" імпорту та селянської базарної торгівлі. Раніше стояли в чергах за почорнілою кошавою яловичиною, бо вона була по два шістдесят. Тепер ідемо на базар, якщо є гроші, бо ціни приблизно вирівнялись.

Склався баланс попиту і пропозиції, — основа нормального ціноутворення. І виявилось, що винести цього ми не в змозі. Люте нормальна економічна депресія, яку ми знали за книжками як "кризу перевиробництва".

Ці процеси охопили і Росію, і Україну. Однак, наслідки "шокової терапії" — чи за наших умов точніше було б сказати "шокової хірургії" — набагато важчі в Україні, ніж в Росії. Це видно хоча б на масштабах платіжної кризи; як видно з даних, проаналізованих в "Моніторингу економіки України" (N3, 1996), масштаби платіжної кризи в Росії на порядок нижчі, ніж в Україні. Платіжна криза — вияв суперечності між макроекономічною стабілізацією (стримання інфляції, зниження бюджетного дефіциту, ревальвація карбованця) та низьким структурно-інституціональним рівнем забезпечення реформ. Попри всі недоліки російської економічної політики можна твердити, що оцінка "на порядок вище" може бути віднесена і до інших параметрів ліберальних реформ.

Західні експерти, як правило, обережно чи відверто звинувачують українське керівництво в непослідовності макроекономічної політики, нерішучості у проведенні в життя рекомендацій Міжнародного Валютного Фонду. Оцінки МВФ для нас мають не лише теоретичний характер, оскільки невдоволення західних фінансових кіл українською економічною політикою веде до загрози затримки або й припинення валютних вливань, без яких наша економіка довго не може прожити.

Не можна не погодитися з висновками "Моніторинга економіки України" щодо "недостатньої коректності" оцінок західних експертів, поверховості порівнянь україн-

ської ситуації з ситуацією в Чілі, Перу чи навіть Чехії, Польщі або Естонії. Сама вже українська економічна політика є до певної міри успадкованим фактором, який швидко змінюється в ході ринкових перетворень.

Політичні сили і країн Центральної Європи, і країн Прибалтики в ході "антикомуністичних революцій", оксамитових чи не оксамитових, прийшли до влади, маючи продуману політику економічних реформ. В Росії реформи мали дещо, сказати б, нервовий характер відповідно до російської традиції — їх ініціатор Єгор Гайдар правильно розрахував, що довести спокійно справу до кінця йому не дадуть, і слід зробити якомога більше такого, від чого поворот назад неможливий. Україна була втягнута в процес реформ, так би мовити, правилом сполучених судин, і коливання між прагненням до незалежності від Росії та необхідністю реформувати економіку заміняли і російську істеричну рішучість, і балтійську методичну підготовку. Україна проявила недолугу хитруватість, яка теж може бути віднесена до національної традиції і яка нам усім дуже дорого коштувала. Слід підкреслити, що невизначеність позицій була властива і націонал-демократам, і владній еліті з учораших націонал-комуністів. Панував настрій 1991 року, коли здавалось, що досить визволитися від імперської залежності, і все піде саме по собі.

Але не можна не зважати на ті об'єктивні обставини, що їх враховувати доводилось вчорашнім провінційним господарникам і професорам політекономії соціалізму. На відміну від економіки Польщі чи навіть Естонії, українська економіка повністю формувалася за умов монополізму і позаекономічного насильства, в неї свідомо закладались диспропорції. Економіка України більше, ніж економіка будь-якого іншого регіону СРСР, орієнтована на ВПК: якщо доля України у виробництві СРСР в цілому становила близько 20%, то в військово-промисловому комплексі — біля 30%. Якщо рівень концентрації промислового виробництва за середнім числом зайнятих наприкінці 80-х років по СРСР взяти за одиницю, то по Україні він сягатиме 1,2.

Україна — регіон найбільшої враженості монополізмом і надіндустріалізацією в колишньому СРСР. Водночас Україна — промисловий гігант, що при 1% світового населення давав 4% світового виробництва і має близько 5% світових сировинних ресурсів. Залежність долі України від долі ВПК теж неоднозначна. Особливо переобтяжена промисловістю військової орієнтації, Україна має і тут свої переваги: в підприємствах ВПК особливу роль відігравали приладобудування, електроніка, "комп'ютер сайенс", і за деякими даними Україна випереджує всі держави світу за кількістю програмістів на душу населення. Нас чекає важкий процес трансформації ВПК, зате ми маємо золоті руки і високочолі голови, що зможуть стати основою економічного злету. Якщо додати до цього колосальні природні ресурси, то можна упевнено говорити про великі перспективи України — які, звичайно, при достатньому старанні можна і загубити.

Отже, політичні рішення сьогодні, як ніколи, визначають нашу долю. І тут слід сказати і про ринкові перетворення взагалі, і про наші соціальні традиції зокрема. Утвердження ринкових відносин — це не просто встановлення балансу між купівлею і продажем. Ринок — це сукупність інститутів, традицій, законів, механізмів санації, банкрутства та ліквідацій, інформації, владних відносин, громадянського суспільства. Саме тут у нас найменше порядку і продуманої політики, оскільки сама політика не має публічного характеру, має характер швидше інтрижно-адміністративний. Незалежна преса та засоби електронної інформації — теж елемент ринкового механізму, але зовсім не в тому розумінні, що їх можна купити і продати.

Ринкову економіку не вдасться побудувати без широкого національного компромісу. А тут вирішальним буде не якась міжпартійна угода, а реальна соціальна рівновага.

У зв'язку з перспективами становлення нашого ринкового майбутнього варто згадати, крім директивних порад експертів ліберально-консервативної спрямованості, оцінки, що виходять із лівих, соціал-демократичних кіл. Я маю на увазі зокрема доповідь "Трансформація і інтеграція.

Формування майбутнього центральної і східної Європи", підготовлену економічною програмною групою Європейського Форуму для демократії і солідарності — організації, що базується на "широкому західному соціал-демократичному підході". Економічну модель, яка пропонується, називають "соціальним ринком", "модерним капіталізмом", "зміншаною економікою", "державою достатку", "Рейнландською моделлю". Це — той загальний масштаб, за яким Захід приходить до оцінок нашої реальності. Оцінки соціал-демократів не різняться принципово від оцінок ліберальних ринковиків, але мають особливості. Автори згаданої доповіді формулюють їх у вигляді п'яти пунктів:

(1) ринок не є єдиним регулятором економіки — більше того, він регулює тільки мікрорівень, але проблема макростратегії і економічного планування, безробіття, соціального захисту взагалі, освіти, охорони здоров'я, не кажучи вже про оборону і правопорядок, залишаються за державою;

(2) велика нерівність шансів для членів суспільства має не лише морально-політичний, а й економічний негативний вплив на суспільний прогрес, і слід дбати про вирівнювання можливостей для людей і різних суспільних класів;

(3) справедливості має бути незалежним соціальним критерієм перетворень. Автори доповіді цитують вислів Франкліна Рузвельта: "Ознакою нашого прогресу буде не те, що ми дамо більше достатку тим, хто має багато, а те, що ми достатньо забезпечимо тих, хто має мало";

(4) слід досягти якомога ширшої участі рядових учасників виробництва у виробленні економічних рішень;

(5) економічний прогрес мусить здійснюватися з урахуванням підтримання чистоти середовища і збереження природних ресурсів для наших дітей і онуків.

Думаю, що ці настанови як найкраще підходять до нашої "ментальності".

Традиції, за якими ми сьогодні маємо справу в суспільстві, не такі вже глибокі, але дуже сильні. Сьогодні на селі люди, можливо, найбільше бояться, що сусід піде до сусіда в найми. Процес соціального розшарування пі-

шов стрімко, і йдеться не про те, щоб його зупинити. Але якщо багатіші матимуть переваги у навчанні своїх дітей або в лікуванні своїх хвороб, а бідніші змушені будуть йти на фізичну працю та більше загартовуватися, ніж ходити по лікарях; якщо молодь і жінки будуть по-невірятися без роботи, не маючи впевненості в завтрашньому дні, і при найменшому погіршенні кон'юнктури виявляться цілі масиви відчайдушної бідності; якщо кожен буде відповідати тільки сам за себе, і один Бог за всіх, — наші люди такого суспільства не приймуть.

Неконтрольований соціальний розвиток може піти до економічного прогресу саме через загострення соціальної несправедливості. В решті решт, можливо, це вийде на такий стрибок, який забезпечить якісно новий рівень економічного розвитку. Стомлені хронічними нестачами, невиплатами зарплати, ми зараз дивимося із заздрістю на всі регіони, що швидко перейшли від відсталості до комп'ютерної ери. Але життя повинне було навчити, що завжди слід питати про ціну прогресу.

Українська мрія — це мрія не тільки про мільйон. Століттями Україна була "окраїною", краєм землі, що відділяв землеробські землі від кочового степу, католицький світ від православного та світу ісламу, Російську імперію від германських та турецьких державних утворень Центральної Європи та Балкан, нарешті, капіталізм від соціалізму. Ми завжди були чияюсь військовою околицею.

Україна має **сполучати** світи, а не **розділяти** їх. Це дасть нам силу, добробут і справедливий лад.

ЗМІСТ

<i>Соціалістична позиція сьогодні</i>	6
<i>Європа без нас</i>	12
<i>Європа як цивілізація: трохи філософії історії</i>	17
<i>Європа як цивілізація: "свобода, рівність, братерство"</i>	22
<i>Загроза європейській цивілізації</i>	26
<i>Європа і "світ ісламу"</i>	31
<i>Росія: євразійська цивілізація?</i>	41
<i>Соціалістичний вибір — Європа</i>	47
<i>США як європейська проблема</i>	50
<i>Європа і Америка проти націоналізму</i>	57
<i>Європейська права</i>	64
<i>Нереспектабельна права</i>	71
<i>Права не права і не ліва</i>	76
<i>Три джерела і три складові частини соціалізму</i>	81
<i>Ліва і не ліва і не права</i>	87
<i>Україна в соціал-демократичній перспективі</i>	96

**Попович
Мирслав Володимирович
Європа-Україна — праві і ліві**

Видавнича група
К.Малєєв
А.Фінько
О.Бондаренко

Попович М.В.
П 57 Європа-Україна — праві і ліві. — К.:
Центр громадянської просвіти "Київське
братство", 1997. — 108 с.

Нова розвідка відомого вченого члена-кореспондента НАН України Мирслава Поповича являє собою спробу оцінки сучасної геополітичної ситуації з соціал-демократичних позицій та аналізу співвідношення лівих і правих ідеологій в українському і загальноєвропейському контексті.

Розрахована на фахівців в галузі суспільних наук, викладачів, студентів, широке коло читачів.